

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin proqnozlaşdırılması” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Yusifli Könül Bəhmən

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ (imza)

“ ____ ” _____ 2019-cu il

“Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin proqnozlaşdırılması”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi

Qrup: 30

Magistrant

Yusifli Könül Bəhmən

_____imza

Elmi rəhbər

i.ü.f.d. Abbasov Ceyhun Abbas

_____imza

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d.,b.m. Hübətova Suqra İnqilab

_____imza

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbəyev Yaşar Atakişi

_____imza

BAKİ – 2019

Forecasting of unemployment rate in Azerbaijan

Summary

The actuality of the subject. The unemployment rate is one of the macroeconomic areas that have a great impact on the development of the society and the well-being of the whole world, where long analyzes are made. Therefore, countries always keep this macroeconomic indicator in mind. They also try to make the right decisions by making accurate analyzes and predicting them. The subject of dissertation will also play an important role in providing accurate analyzes and forecasts.

The aim of dissertation work. The purpose of the dissertation work is to predict the unemployment rate in Azerbaijan in 2019 by using the weighted moving average method.

In this way, unemployment problems in Azerbaijan and the main reasons behind this problem will be determined. The main objective is to minimize the number of errors that can be avoided when using other methods.

Applied methods in the dissertation work. First of all, the thesis presented problems of unemployment in Azerbaijan, using theoretical methods. Subsequently, correlation and regression analyzes were widely used to analyze the objectives of the dissertation research.

Database of the dissertation work. Dissertation database is directly related to the database of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Azerbaijan.

The results of the research. The study showed the calculation of the unemployment rate by using the weighted moving average method. According to the official data of unemployment rates in Azerbaijan, forecasting method was applied up to 2019. As a result of the study, it is determined that, there will be 5% unemployment in Azerbaijan in 2019.

Theoretical and practical results of the research. Depending on the results of the dissertation work, it is also planned to investigate some of the measures that can be taken. This research will also help predict the next few years, not just 2019.

Keywords: unemployment, forecasting, prediction.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

DMS	Dövlət Məşğulluq Siyasəti
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
DSMF	Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
DSSF	Dövlət Sosial Sığorta Fondu
İS	İşsizlik Səviyyəsi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
OKY	Ortalama Kvadrat Yayınması
OMFX	Ortalama Mütləq Faiz Xətası
OMY	Ortalama Mütləq Yayınma
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	7
I Fəsil	AZƏRBAYCANDA İŞSİZLİK VƏ ONUN AZALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	11
	1.1. Azərbaycanda işsizlik problemlərinin mövcud vəziyyəti.....	11
	1.2. İşsizliyin azaldılması istiqamətində dövlət siyasətinin prioritetləri....	30
II Fəsil	İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	39
	2.1. İşsizliyin proqnozlaşdırılmasının elmi-nəzəri əsasları.....	39
	2.2. İşsizliyin proqnozlaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübə.....	49
III Fəsil	AZƏRBAYCANDA 2019-CU İL ÜÇÜN İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASI.....	53
	3.1. Azərbaycanda işsizlik və bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin ilkin statistik təhlili.....	53
	3.2. Azərbaycanda işsizliyin riyazi-ekonometrik üsullarla proqnozlaşdırılması.....	56
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	66
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	67
	Cədvəllərin siyahısı.....	70
	Qrafiklərin siyahısı.....	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı.İşsizlik səviyyəsi bütün dünya ölkələrinin üzərində çox durduğu, həlli üçün uzun analizlər aparılan, cəmiyyətin inkişafına, rifah səviyyəsinə birbaşa təsir edən makro iqtisadi sahələrdən biridir. Buna görə də ölkələr hər zaman bu makro iqtisadi göstəricini diqqətdə saxlayırlar. Bununla yanaşı doğru analizlər edərək və proqnozlar apararaq doğru qərarlar verməyə çalışırlar. Dissertasiya işinin mövzusu da bu doğru analizlərin, proqnozların verilməsində mühüm rol oynayacaq.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi.Məşğulluq problemi müasir cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Bu məsələ ölkədə yaşanan sosial-iqtisadi vəziyyəti təsvir edir. Məşğulluğun tərfi və növləri barədə bir sıra fikirlər var.

Məşğulluq əhaliyə aid olan fəaliyyətlərin şəxsi ehtiyacları və cəmiyyətin ehtiyaclarını təmin etmək üçün müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə, zaman qazanılmış məşğulluq, gəlir və mövcud qanunvericiliyə zidd olan vətəndaşların olmasıdır.

İşsizlik - hər hansı bir fəaliyyəti olmayan, şəxsi və sosial ehtiyaclarını təmin edən və qanunvericiliyə zidd olmayan əhalinin sosial-iqtisadi statusudur. İşsizlik ümumi olaraq iqtisadi rifah dövrü ərzində düşür, tənəzzül dövründə yüksəlir və vergi mənfəətinin azalması və mülki məsuliyyətin xalis xərclərinin artması kimi ailənin maliyyələşdirilməsi üçün əhəmiyyətli təzyiqlər yaradır. Bu göstərici hər bir ölkə üçün çox vacib bir makroiqtisadi göstəricidir. Dövlət iqtisadi planları planlaşdırmaq üçün gələcək dərəcələri proqnozlaşdırmağa çalışır.

İşsizlik dərəcəsi əmək qabiliyyətli olan, ölkənin əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddini ötmüş, lakin işləməyən və fəal şəkildə iş axtaran əhalinin göstəricisidir. İstehsalat və xidmət sahələrinin bağlanması və yeni iş yerlərinin olmaması ölkədə işsizliyə səbəb olur. Sosial-iqtisadi problem olaraq bu, məşğulluqda dəyişikliyin makroiqtisadi göstəricisidir.

Ümumi olaraq işsizlik əmək tələbinin təklifdən daha az olduğu bir vəziyyət kimi təyin olunur. İşsizlik dərəcəsi 4 faiz və ya daha az olarsa, bu, iqtisadiyyatın tam məşğulluq şəraitində olduğunu göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi 2019-cu il üçün Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin dünya üzrə çox sınınmış metodlardan biri olan çəkili hərəkətli orta metodunu istifadə edərək proqnozlaşdırmaqdır. Mövcud proqnozlaşdırma texnikaları üçün müxtəlif metodlar mövcuddur, bu metod da ən məhşurlardan biri sayılır.

Bu yolla Azərbaycanda işsizlik problemləri, bu problemin arxasında duran əsas səbəblər də müəyyənləşdiriləcək. Dissertasiya işinin nəticəsindən asılı olaraq bəzi görülə biləcək tədbirlərin araşdırılması da nəzərdə tutulur. Əsas məqsəd digər metodların istifadəsi zamanı yol verilə biləcək xətalara minimum səviyyəyə endirməkdir. Dissertasiya işi eyni zamanda yalnız 2019-cu il deyil, qarşıdakı bir neçə ili proqnozlaşdırmağa kömək edəcək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, Azərbaycanda işsizlik problemləri göstərilmişdir. Tədqiqat prosesində sistemli-struktur, induksiya və deduksiya, analiz və sintez kimi metodlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işində aparılacaq tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsədlərin təhlili üçün korrelyasiya və regressiya analizlərinin istifadəsi nəzərdə tutulur.

Korrelyasiya analizi- iki və daha çox təsadüfi dəyişənlər arasında olan statistik əlaqəni təsvir edir. Bu dəyişənlərin birinin və yaxud bir neçəsinin dəyişməsi digər dəyişənlərin sistemli dəyişməsinə səbəb olur. İki dəyişən arasında olan korrelyasiya riyazi olaraq əmsallar vasitəsilə ifadə olunur. Əmsallarmənfi və ya müsbət ola bilər. Bu qarşılıqlı əlaqənin xarakterindən asılıdır. Mənfi korrelyasiya əlaqəsi zamanı bir dəyişənin azalması digərlərinin artmasına və ya əksinə təsir edir.

Ehtimal nəzəriyyəsində 2 təsadüfi dəyişənlərin qarşılıqlı təsiri üçün göstərici olaraq korrelyasiya əmsalı qəbul olunur. Korellyasiya əmsalını R hərfi ilə işarə edirlər və bu əmsal -1 və + 1 arasında qiymətlər ala bilər. Əmsalın qiymətinin 1-ə yaxın olması dəyişənlər arasındakı əlaqənin güclü olduğunu göstərir. Əmsalın qiyməti 0-a yaxınlaşdıqca əlaqə zəiflədiyi ehtimal olunur. Əmsalın 1-ə bərabər

olması dəyişənlər arasında funksional asılılığın mövcudluğunu göstərir, bu da o deməkdir ki, 2 parametrin dəyişməsinə xətti funksiya vasitəsilə təsvir etmək olar.

Regressiya analizi - bir və ya daha çox asılı olmayan dəyişənlərin digər asılı dəyişənlərə təsirinin statistik analiz üsuludur. Analizin məqsədi bir asılı dəyişən və bir və ya daha çox asılı olmayan dəyişənlər arasındakı əlaqəni araşdırmaqdan ibarətdir. Burada əsas məsələlərdən biri asılı dəyişənin sisteməlik təsirinin nəticəsində asılı olmayan dəyişənin özünü aparmasını müəyyənləşdirmək və onları təsadüfi təsirlərdən fərqləndirməkdir.

Asılı olmayan dəyişənlərə regressorlar və yaxud prediktorlar, asılı olan dəyişənlərə isə kriterial dəyişənlər adı verilir. Tədqiqatda yalnız riyazi asılılıq nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazası Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumat bazaları ilə birbaşa olaraq əlaqəlidir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqatın düzgün aparılması üçün bəzi maneələr mövcuddur. Bunlardan ən başlıcası istifadə olunan statistik məlumatların tam şəkildə dəqiq və düzgün olmama ehtimalıdır. Tədqiqat işinin aparılmasında yaranan çətinlik kimi də Azərbaycanda bu proqnozların aparılması ilə bağlı kifayət qədər təcrübənin mövcud olmamasını göstərmək olar.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Hər il Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi ölkədəki işsizlik səviyyəsi göstəricilərini yeniləyir və gələcək illər üçün müəyyən proqnozlar verir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi də bu göstəricilər əsasında öz fəaliyyət istiqamətlərini və görülməli tədbirlər planını müəyyənləşdirir. Bu araşdırma mövzusu əsasında Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi də ölkədə ən çox hansı sahəyə mütəxəssis lazım olduğunu və hansı yeni sənaye sahələrinin yaradılmalı olduğunu analiz edir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi.Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

Birinci fəsildə Azərbaycanda məşğulluqla bağlı ümumi problemlər, işsizlik problemlərinin mövcud vəziyyəti və dövlətin işsizlik səviyyəsini azaltmaq, məşğulluğu təmin etmək məqsədilə apardığı işlər, tətbiq etdiyi siyasətlər öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində işsizlik səviyyəsinin proqnozlaşdırılmasının elmi-nəzəri əsaslarından bəhs edilmişdir. Bununla yanaşı bu sahədə inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübələrindən də məlumat verilmişdir. Bəzi seçilmiş ölkələrin müxtəlif metodlardan istifadə edərək gələcək işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırma təcrübələri göstərilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində isə statistik məlumatlardan istifadə edərək Azərbaycanda məşğulluq və işsizliyin təhlili aparılmışdır və son olaraq bu statistik məlumatlardan istifadə edərək dünya üzrə tanınmış metod olan çəkili hərəkətli orta metodunun tətbiqi ilə 2019-cu il üçün işsizlik səviyyəsi proqnozlaşdırılmışdır.

I Fəsil AZƏRBAYCANDA İŞSİZLİK VƏ ONUN AZALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Azərbaycanca işsizlik problemlərinin mövcud vəziyyəti

Əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun yüksək səviyyədə təmin edilməsi makroiqtisadi siyasət tətbiq edən hər bir dövlətin başlıca məqsədlərindən biridir. Əhalinin məşğulluğunun yüksək səviyyəyə çatdırılması öz növbəsində ölkənin məhsuldar qüvvələrinin səmərəli istifadəsi ilə nəticələnir.

İşsizlik səviyyəsinin yuxarı səviyyədə olduğu ölkələrdə ölkənin işçi qüvvəsindən tam şəkildə istifadə etməməsi iqtisadi sistemin öz istehsal imkanlarından yarımçıq istifadə etməsinə gətirib çıxardır. Məşğulluğun təmin olunmaması həmçinin əhalinin həyatı önəm daşıyan maraq və istəklərinə ciddi şəkildə zərbə vurur və insanları yaşamaq uğrunda mübarizə aparmaq səviyyəsinə gətirib çıxarır. İşsizliyin göz önündə olan nəticəsi kimi istehsal olunmamış məhsul göstərilə bilər. İşləmək istəyən və buna qadir olan bütün əmək qabiliyyəti olan əhali üçün iqtisadiyyatda kifayət qədər iş yerləri təmin oluna bilməməsi potensial istehsalın və xidmətin bir yolluq və dönməz şəkildə itirilməsi ilə nəticələnir. Buna görə də, hər bir ölkənin işsizlik səviyyəsi onun iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətinin ən önəmli göstəricilərindən biri kimi müəyyənləşdirilir.

Hər bir dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də məhz işsizlik səviyyəsinin minimal dərəcəsinin qorunmasıdır.

Hər bir iqtisadi və sosial siyasəti olan dövlət işsizliyin azaldılması və məşğulluğun təminatı üçün öncədən müəyyənləşmiş istiqamətə və bu istiqaməti müəyyənləşdirən xüsusi qanunvericilik sistemində malikdir. Məşğulluğu təmin etmək üçün hər bir dövlətin tətbiq etdiyi siyasətlər nə qədər bir-birindən fərqlənsə də, onları ümumiləşdirən ortaq prinsiplər vardır. Hal-hazırda hər bir Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər ayrı-ayrılıqda məşğulluq siyasətinə malikdir və həmin siyasət bu dövlətlərin hər birində mövcud iqtisadi sistemə əsaslanır. Bununla belə hal-hazırda vahid məşğulluq siyasətinin müəyyən edilməsi Avropada ciddi aktualıq kəsb edir. Beləliklə, artıq dünyanın fərqli bölgələrində sərhədləri

aşaraq regional və yaxud vahid siyasi məkan sərhədləri çərçivəsində məşğulluq siyasəti formalaşmaqdadır. Qloballaşan dünyada və işçi qüvvəsinin sürətli yerdəyişməsi və axını şəraitində əsasən vahid siyasi məkan çərçivəsində olan dövlətlərin məşğulluq siyasətinin uzlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Buna baxmayaraq qlobal məşğulluq problemlərinin həllinə qoşulmaq istəyən hər bir dövlət özünün milli hədudları daxilində qüsursuz məşğulluq siyasətinə malik olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası məşğulluğun təmin edilməsi baxımından problemli ölkələr sırasına daxil olunur. Burada mövcud məhsuldar qüvvənin əsas elementlərindən biri olan işçi qüvvəsinin axını yüksək dərəcədədir və Azərbaycan işçi miqrant ixracında öndə gedən ölkələr sırasındadır.

Bu problem həm qanunvericiliyə, həmçinin də ölkənin iqtisadi inkişafında mövcud olan neqativ meyllərə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, ölkənin tərəfdar olduğu müvafiq Beynəlxalq normalarda, həmçinin müvafiq qanunvericilikdə məşğulluğun təmin edilməsi üçün dövlər öz üzərinə bir sıra öhdəliklər alsa da, praktikada bu sahə baxımından çox ciddi problemlər mövcuddur.

İşsizlik və məşğulluğun təminatı problemlərinə baxış sosializm dövründə tamamilə başqa cür idi. Belə bir fikir mövcud idi ki, iqtisadiyyatın geniş dinamik inkişafı və təkrar istehsal Sovet Sosialist Respublikasında mövcud olan əmək qabiliyyətinə malik bütün insanların işlə təmin edilməsinə imkan verir.

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması və yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi fonunda yaranmağa başlamış yeni iqtisadi münasibətlər işsizlik və məşğulluq problemlərinə yeni baxış tələb etməyə başladı. Özəl sektor və bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi, vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin yerinə çoxukladlı və fərqli mülkiyyət formalarına malik olan müəssisələrin meydana gəlməsi məşğulluq sahəsində daha öncəkilərdən fərqli olan yeni yanaşma tələb edirdi. Bu dövrdə iqtisadiyyatda o vaxta qədər görünməmiş tənəzzül başlamış və daha öncəki iqtisadi əlaqələrin pozulmasının nəticəsi olaraq istehsal edilmiş məhsulların satışa çıxarılması problemə çevrilmişdir.

Nəticə olaraq işçi qüvvəsi olan böyük müəssisələr öz fəaliyyətlərinə son qoyaraq işçilərinin uzunmüddətli məzuniyyətlər verməyə başladılar. Həmçinin bu böyük müəssisələrdə istehsalın həcmi qat-qat aşağı düşdü və işçilər əmək funksiyalarını tam şəkildə yerinə yetirməmək məcburiyyətində qaldılar. Elə bu zamandan Azərbaycanda da gizli işsizlik anlayışı aktuallıq göstərməyə başladı.

Əslində dövlətin rəsmi statistikasında uzun illərdir ki özlərinin əsas iş yerlərində əmək funksiyalarını yerinə yetirməyən minlərlə məşğul kimi qeydə alınan işçi vardır və təbii olaraq onlara heç bir əmək haqqı verilmir. Amma bu kateqoriyaya daxil olan (yəni adı işdə gedən, amma o müəssisədə faktiki olaraq əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayanlar) və olmayan (yəni öncədən işi olmayan) bir çox əhali əksəriyyət hallarda formal olmayan əmək münasibətlərinin subyekti oldular. Bununla, ölkədə gizli məşğulluq anlayışı daha da aktual olmağa başladı. Hal-hazırda bəzi göstəricilərə əsasən ölkədə qeyri-formal əmək sektorunda işləyənlərin sayı rəsmi şəkildə əmək münasibətlərində çalışan işçi sayına yaxındır. Gizli əmək bazarının varlığı ciddi şəkildə sosial problem yaratmaqla yanaşı, həmçinin dövlətin məşğulluq siyasətinin doğru müəyyən edilməsinə böyük əngəl yaradan amillərdəndir.

Məşğulluqla əlaqəli yanaşmanın özünə olan münasibətin də dəyişdirilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Məsələn, daha öncələr tam məşğulluq anlayışı əmək qabiliyyəti olan bütün əhalinin işlə təmin olunması kimi başa düşülürdü. Hətta Sovet qanunvericiliyində çalışmamağa görə məsuliyyətə cəlb olunmaq da nəzərdə tutulurdu. İndiki halda əmək qabiliyyətli bütün əhalinin ictimai əmək zonasına cəlb edilməsi konsepsiyası rəsmi konsepsiya ilə əvəz olunmuşdur. Bu o mənaya gəlir ki, tam məşğulluğu bazar münasibətləri şəraitində əmək qabiliyyətinə malik və işləmək istəyən bütün əhali özünün professional bacarığına əsasən ödənişli şəkildə əmək fəaliyyəti ilə məşğuldur.

Azərbaycanın məşğulluq probleminə bəzi xüsusi amilləri nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Azərbaycanda insanların inkişafı adət-ənənələr, mövcud dini sistemlərlə müqəddəs hesab edilən bütün həyat tərzini formalarında həyata keçirilmişdir.

Respublikada hazırkı demoqrafıq vəziyyət ümümlikdə bu şəkildə xarakterizə edilir:

- doğumun yuxarı səviyyəsi ilə
- əmək qabiliyyətli insanların sayının artması ilə
- əhalinin strukturunun gənc yaşı ilə
- miqrasiya proseslərinin fəallaşması ilə

Əmək qabiliyyətli insanların sayının çoxalmasının, xüsusən də əməyin mexanikləşdirilməsinin aşağı dərəcəsini göz önünə gətirsək, xalq təsərrüfatı üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu görürük. Lakin istehsalın azalması və ümumi iqtisadi böhranın olduğu dövrdə əhalinin sayının çoxalması ilə yanaşı, işsizliyin artması qaçılmazdır. Yeni işçi qüvvəsi üçün il boyunca bir neçə min iş yerinin yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu ölkənin iqtisadiyyatı üçün çox vacibdir (Mehbaliyev S.S, İsgəndərov R.K., 2002).

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu işsizlik anlayışını müəyyənləşdirmişdir. Aşağıda bu anlayışa aid düşüncələrimiz əks olunacaqdır. Amma işsizlik və onun növlərinə aid anlayışlar bütün dünyada təxminən eynidir. Məhşur iqtisadçılar işsizliyin xüsusən üç növünü qeyd edirlər. Bunlara friksion işsizlik, tsiklik işsizlik və struktur işsizlik aid edilir.

Tanınmış iqtisadçılar Kempell R. Makkonell ilə Stenli L. Bryu özlərinin yazdığı *İqtisadiyyat: Prinsiplər, problemlər və siyasət* kitablarında işsizliyi aşağıdakı növlərə ayıraraq onlara anlayışlar vermişlər.

Friksion işsizlik: Bir insana iş yerləri və fəaliyyət növü seçimi üçün imkan yaradılırsa, bu zaman bəzi çalışanlar iş yerləri seçimi arasında qalırlar. Onların bir hissəsi könüllü şəkildə iş yerlərini dəyişir, digər hissə isə işdən azad olunduqlarına görə başqa iş axtarışında olurlar. Onların qalan üçüncü hissəsi isə öz işlərini müvəqqəti şəkildə itirir. Buna kəskin hava şəraitinə əsasən tikinti sənayesində və yaxud da modellərin dəyişməsi ilə bağlı olaraq avtomobil sənayesində yaranan işsizlikləri misal göstərmək olar. Daha bir kateqoriyaya birinci dəfə iş axtaranları aid etmək olar. Onlara əsasən gənclər arasında rast gəlinir.

Bu kateqoriyalardakı insanlar iş tapdıqda və yaxud əvvəlki iş yerlərinə geri döndükdə bu insanları işsizlərin ümumi fondunda başqa insanlar əvəz edir. Bu kimi və ya başqa cür səbəblərə görə konkret adamlar işsiz olduqda bir-birlərini aydan aya əvəzləməklərinə baxmayaraq, bu şəkildə işsizlik həmişə qalmaqdadır. İqtisadçılar bu kimi hallarda, iş axtaran və yaxud da yaxın zamanda iş yeri əldə edəcək olan insanlara uyğun friksion işsizlik terminini istifadə edirlər. Friksion işsizlik qaçılmaz, həmçinin müəyyən mənada arzuolunan vəziyyət hesab edilir.

Struktur işsizlik: Friksion işsizlik nəzərə çarpmadan bu ikinci struktur işsizlik adlanan kateqoriyaya keçid edir. İqtisadçılar bu termini təkim mənasında istifadə edirlər. Vaxt ötdükcə texnologiyada və istehlakçı tələbatında mühüm dəyişikliklər yaranır və bunun nəticəsi olaraq işçi qüvvəsinə olan tələbin strukturu da dəyişir. Bu kimi dəyişikliklərin bəzi peşə sahələrinə tələbatın azalmasına və yaxud tamamilə tələbatın olmamasına gətirir çıxardır. Digər peşələrə, həmçinin keçmişdə olmayan peşələrə tələbat arta bilər.

İşsizliyin əmələ gəlmə səbəbi işçi qüvvəsinin proseslərə ləng reaksiya verməsi və işçi qüvvəsinin strukturunun yeni iş yerləri strukturuna tam şəkildə cavab verməməsidir. Nəticə olaraq belə vəziyyət yaranır ki, bir sıra işçilərdə yeni yaranan peşə sahələrinə vərdislər olmur və beləliklə onlar əməklərini satmaqda çətinlik çəkirlər. Onların əvvəl sahib olduqları vərdis və bacarıqlar istehlakçı tələbatının və texnologiyanın xarakterinin dəyişdiyinə görə köhnəlmiş hesab olunur. O cümlədən iş yerlərinin coğrafi şəkildə bölgüsü davamlı olaraq bəzi dəyişikliklərə məruz qalır. Bu kimi proseslər struktur işsizliyin spesifik əlamətləridir. Struktur işsizlik və friksion işsizlik arasındakı fərqliliklər hələ tam şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Gözə çarpan əsas fərq olaraq göstərə bilərik ki, friksion işsiz təklif edə biləcəyi peşə vərdisinə sahibdir, lakin struktur işsiz əlavə bir təhsil və yenidən hazırlıq əldə etməsə, bəzən də yaşadığı yeri dəyişdirməsə iş əldə edə bilməz. Bundan əlavə friksion işsizlik daha qısa dövrü əhatə edir. Struktur işsizlik isə daha uzunmüddətli olur və buna görə də daha ciddi hesab olunur.

Tsiklik işsizlik: Tsiklik işsizlik dedikdə işsizliyin tənəzzüllə, yəni məcmu və ümumi xərclərin çatışmazlığı ilə xarakterizə edilən iqtisadi tsiklik fazası ilə bağlı

olduğu başa düşülür. Xidmət və əmtəyə məcmu tələb aşağı düşdükdə məşğulluq da azalır və nəticədə işsizlik artır. Buna əsasən də bəzi hallarda tsiklik işsizlik tələbatın defisiti ilə əlaqədar olan işsizlik növü də adlandırılır.

Azərbaycanda yuxarıda sadalanan işsizlik növlərinin hamısına rast gəlmək olar. Lakin əksəriyyət hallarda işsizlik əsasən tsiklik işsizliklə bağlı olur. Sovet ittifaqı dövründə ölkədə fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələrin fəaliyyətlərini dayandırma səbəbi bu müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullara olan tələbatın kəskin azalması və ya tamamilən olmamasıdır.

Struktur işsizlik də öz növbəsində Azərbaycan üçün xarakterikdir. Əsas problem odur ki, bu işsizlik növlərinin kəmiyyət göstəricilərinin aşağı düşməsi yönündə ölkədə sistemli işlər və tədbirlər həyata keçirilmir. Xüsusilə də əmək qabiliyyəti olan əhəlinin peşəyönümünün dəyişdirilməsi və yenidən təhsil alması yönündə ciddi səylər ortaya qoyulmur.

Ölkəmizdə məşğulluqla bağlı məsələlər çox dərin sosial iqtisadi faktorlarla əlaqəlidir. Azərbaycanda əmək resurslarından səmərəli şəkildə istifadə olunmamasının nəticəsi olaraq hətta ölkədə iqtisadi inkişafın yuxarı tempə malik olduğu indiki dövrdə də özünün mənfi təzahürləri ortaya qoyulur. Ölkəmizdə məşğulluqla əlaqədar olan problemləri xüsusən obyektiv və subyektiv amillər ilə şərtləndirə bilərik.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonunda əmələ gəlmiş güclü iqtisadi böhranın nəticəsi olaraq, keçid dövrünün başlanğıc dövründə Azərbaycanda da postsosialist məkanda olduğu kimi təsərrüfat fəaliyyəti iflic vəziyyətə düşdü, sosial sarsıntılar baş verdi, geniş əhali təbəqələrinin maddi vəziyyəti ağırlaşdı. Bu hal erməni milliyətçilərinin Azərbaycana təcavüzü nəticəsində daha çox kəskinləşdi. Torpaqların 20 faizinin işğal altında olması, 4 mindən çox kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin, 300 mindən çox iş yerlərinin işğal altında olan ərazilərdə qalması, 1 milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün əhəlinin öz yerlərindən didərgin düşməsi iqtisadi və sosial vəziyyətə olduqca mənfi təsir göstərmişdir və bununla məşğulluq sahəsində vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirmişdir.

Bununla, ölkədə məşğulluğun təmin edilməsində ən mühüm problemlərindən biri torpaqların 20 faizinin işğal edilmiş olmasıdır.

Yuxarıda göstərilən məsələlərdən əlavə məşğulluq sahəsində problemləri kəskinləşdirən bəzi subyektiv amillər də mövcuddur. Bu amillər içərisində qanunvericiliklə əlaqəli olan problemlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bəzi ekspertlər düşünür ki, Məşğulluq Haqqında Qanun heç də bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun deyil. Həqiqətən də qanun keçmiş iqtisadi münasibətlər sistemində məşğulluqla əlaqəli mövcud olan bir sıra qaydaları özündə saxlamaqdadır. Bu kimi ənənələrin qorunub saxlanması isə hazırkı iqtisadi münasibətlər sistemində məşğulluğun təmin edilməsinə xidmət etməməklə yanaşı, həmçinin məşğulluq sahəsində siyasətin müəyyən edilməsinə əngəl yaradır. Bunlara baxmayaraq, bəzi mütəxəssislər qanunun ölkənin məşğulluqla bağlı problemlərinin həllinə müsbət təsir göstərməsini qeyd edirlər.

M.N. Məmmədova, E.İ. Qənbərov, Z.Q. Cəbrayılavadan ibarət olan müəllif qrupu düşünür ki, bu baxımdan dövlətin qarşısında duran mühüm strateji öhdəliklərindən biri də insanların məşğulluğunun sosial səmərəliliyinin təmin olunması, əmək ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə olunması və bu yöndə dövlət məşğulluq siyasətinin formalaşmasıdır. Artıq belə siyasətin həyata keçirilməsi üçün uyğun hüquqi baza formalaşmaqdadır. Beləliklə, islahatların həyata keçirilməsinə görə qanunverici baza beynəlxalq normaların tələbatlarına uyğun edilmiş, yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması nəzərə alınaraq 2001-ci ilin iyun ayında Məşğulluq Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunun qəbul olunmasından sonra Azərbaycanda məşğulluq sahəsində tətbiq olunan dövlət siyasəti çox aktiv şəkildə aparılan məşğulluq tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün imkan yaratmışdır (Məmmədova M.N, Cəbrayılava Z.Q, Qənbərov E.İ, 2015).

Qanunların Avropa Sosial Xartiyasına uyğun edilməsi məsələsi Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasında nəzərə alınır. Bununla, Məşğulluq haqqında bu qanunun beynəlxalq normala uyğunsuzluğu sənədlə və ən yuxarı səviyyədə təsdiq edilir. Həmçinin 2007 və 2010-cu illər üzrə Azərbaycan

Respublikasında məşğulluq strategiyasına əsasən Dövlət Proqramının tətbiqi üzrə tədbirlər planında da Məşğulluq Haqqında qanunun Avropa Sosial Xartiyasının müvafiq müddəalarına uyğun edilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar uyğun təkliflərin hazırlanması Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə, Əmək və Ədliyyə Nazirliyinə, Nazirlər Kabinetinə həvalə edilib.

Qanunda məşğul olan insanlar içində Silahlı qüvvələr sırasında xidmət edənlərin məşğul kimi hesab edilməsi başa düşülən deyildir. Təbii ki, ordu sırasında müddətsiz şəkildə xidmət keçən və əmək haqqı alan şəxslər məşğul hesab edilməlidir. Lakin müddətli xidmətdə olan insanlar məşğul hesab oluna bilməz.

Eyni zamanda qanunda, mülkiyyətində torpaq payı olan şəxslərin də məşğul hesab edilməsi düzgün deyildir. Beləliklə, ölkədə mülkiyyətində torpaq payı olan minlərlə şəxslər vardır ki, bu insanlar öz torpaqlarını istifadə edə bilmirlər. Bu şəxslərin məşğul hesab olunması ölkədə məşğulluqla əlaqəli onsuz da çox pis vəziyyətdə olan statistikanı daha çox qüsurlu edir və düzgün olmayan təsəvvür yaradır.

Qanunvericilikdə işsizlik statusunun əldə olunması: Qanuna əsasən işi olmayan vətəndaş-işə və qazanca sahib olmayan, işə başlamağa hazır olan, uyğun icra hakimiyyəti orqanının işaxtaranlar qeydiyyatında olan, əmək qabiliyyətli yaşında olan əmək qabiliyyətli şəxsdir. Nəticə olaraq ölkədə yalnız o insanlar işsiz hesab olunur ki, həmin insanlar məşğulluq mərkəzlərində işsiz olaraq qeydə alınmışlar. Statistika əsasən uzun illərdir ki, bu insanların sayı 54-56 min arasını təşkil edir. Əslində isə bu respublikada olan işsiz əhalinin sayının ciddi şəkildə təhrif olunmasıdır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının apardığı tədqiqatlar isə respublikada bu sayın ən az 5-6 dəfə artıq olduğunu göstərir.

Qanunvericilik işsizlik vəziyyətinə əmək bazarının fəaliyyətinin və formalaşdırılma prosesinin qanunauyğun nəticəsi olaraq deyil, işsiz əhalinin özlərinə uyğun iş axtarmaq hüququ olaraq yanaşır. Bu təbii ki bir yandan ölkənin Konstitusiyasının tələblərinə uyğundur və vacib faktor olaraq insan faktoru və insan hüquqlarını ortaya qoyur. Başqa yöndən isə işsizlik statusunun əldə

olunmasına görə nəzərdə tutulan qarışıq prosedurlar praktikada neqativ nəticələrə və məmur özbaşınalığına gətirib çıxara bilər. Məhz elə bunların nəticəsi olaraq, respublikada rəsmi işsizlik ilə real işsizlik göstəricilərinin arasında ciddi fərqlər ortaya çıxır. İnsanlar məşğulluq mərkəzlərində aşağıda göstərilən səbəblərə əsasən işsiz kimi qeydiyyatdan keçməyə maraq göstərmirlər:

- Dövlət məşğulluq xidməti vasitəsilə uyğun iş tapılması və layiqli məşğulluğun təmin olunması olduqca çətindir. Kadr bankında məşğulluq xidməti kifayət qədər tələb edilmək üçün işçi qüvvəsinə malik olsa da, bu şəkildə təklif edilən iş yerlərinin əksəriyyət hissəsi münasib deyil və layiqli məşğulluğu təmin edə bilmir.
- İşsiz statusu əldə etmək və daha sonra işsizlik üçün müavinət almaq asan deyildir. Burada olduqca süründürməçilik və korrupsiya halları mövcuddur. Məsələn, məşğulluq mərkəzlərindən işsiz olmağa aid uyğun arayışın təqdim edilməsi də ünvanlı dövlət sosial yardımı almaq istəyən şəxslər üçün qoyulan tələblərdən biridir. Bu arayışın əldə edilməsi əslində yerlərdə çətin məsələyə çevrilmişdir. Müraciət edən şəxslərə bir qayda olaraq münasib olmayan işlər təklif edilir. İmtina edən şəxslərə isə arayış verilmir.
- Bütün bu çətinliklərin sonunda işsiz statusu alan şəxslərə təyin edilən müavinətin miqdarı və onun verilmə müddəti o qədər də çox deyil və işsiz statusu alan vətəndaşlar hər ay təkrar qeydiyyatdan keçməlidirlər.

Belə olan halda işsiz statusunun əldə olunmasına görə müraciət edən şəxslərin sayı faktiki olaraq iş axtaran şəxslərin sayı ilə eyni deyildir. Beləliklə də, iş qazanmaq üçün məşğulluq mərkəzlərinə müraciət edən şəxslərə bir qayda olaraq iş təklif olunur. Bu işlər münasib olmasa da, onun münasib olmamağını sübut etmək çətin olur. Bu hal əsasən Bakı şəhəri üçün daha çox xarakterikdir. Bakı şəhəri vahid inzibati ərazi vahidi olaraq götürülür. Belə şəxslərə Bakı şəhərində təklif edilən iş yerləri bəzi hallarda öz yaşadığı ərazidən 60-70 kilometr uzaqda yerləşir. Bu işdən imtina edənlərə az bir müddət sonra başqa bir iş təklif edilir. İş axtaran şəxs həmin işi də qəbul etmədikdə işsiz statusunu ala bilmir.

Məşğulluq Haqqında qanunun tələblərinə əsasən iş axtaran şəxslərin ixtisasının artırılması və təkrar hazırlanması, peşə hazırlıqları üçün də həmçinin dövlət tərəfindən lazımlı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Amma bu sahədə də vəziyyət ürəkaçan deyildir. Bu yöndə də qanunvericilik təkmil deyildir.

Azərbaycan Respublikasında Məşğulluq strategiyasının tətbiqinə uyğun 2007-ci və 2010-cu illər üçün Dövlət Proqramı da qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə görə tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacib olduğunu qeyd etmişdir. Dövlət Proqramının 2.8-ci bəndində işləyən şəxslərin sərbəstləşməsi nəticəsi olaraq işlərini itirmək təhlükəsi və yaxud istehsal tələbinə əsasən ixtisas və peşəsini dəyişməsi məcburiyyəti əmələ gəldikdə yenidən hazırlığın, ixtisas artırılmasının və peşə hazırlığının təşkil olunması sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli təkliflərin hazırlanması Ədliyə Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi və Nazirlər Kabinetinə həvalə olunub.

Ümumilikdə, yuxarıda göstərildiyi kimi ölkənin məşğulluq siyasətinin doğru müəyyən edilməsində və məşğulluqla bağlı problemlərin həll edilməsində qanunvericiliyin rolu böyükdür. Bununla belə, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ancaq məşğulluq haqqında qanunun təkrarən işlənməsi ilə bitməli deyil. Burada həmçinin qanunvericiliyin tamamilə ölkənin əmək bazarının tələblərinə uyğun olması məcburiyyəti vardır. Amma qanunvericiliyə bu kimi dəyişikliklərin olunması zamanı Avropa və dünyanın başqa inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübələrindən yararlanmaq lazımdır.

Respublikada qeyri-formal sahələrdə və yaxud gizli əmək bazarında işləyən vətəndaşların sayının yuxarı səviyyədə olması ölkədə məşğulluğun təmin edilməsi ilə əlaqəli siyasətin həyata keçirilməsinə son dərəcə problem yaradan amillərdən biridir. Bu kimi halların olması məşğulluq siyasətinin doğru müəyyən edilməsinə ciddi problem yaratmaqla yanaşı, insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulmasına gətirib çıxarır. Ölkədə əmək bazarında kölgə əmək bazarının varlığı əmək hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasına şərait yaradan mühüm amillərdəndir. Bu barədə rəsmi və yaxud qeyri-rəsmi statistika yoxdur, amma ehtimallara əsasən rəsmi əmək münasibətlərinə daxil olmadan əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan

şəxslərin sayı rəsmi əmək münasibətlərinə daxil olaraq fəaliyyətdə olan şəxslərin sayından az deyildir. Yüzminlərlə şəxsin qeyri-rəsmi əmək münasibətində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması vətəndaşlara münasibətdə əmək qanunvericiliyinin tətbiq olunmaması deməkdir. Bu çalışanların əmək fəaliyyəti həm həmkarlar ittifaqları, həm də dövlət nəzarətindən kənardadır.

Azərbaycanda minimum əmək haqqının çox az olması işsizliyə görə müavinətin verilməsində və məşğulluğun təmin edilməsində ortaya çıxan problemlərdən biridir.

Azərbaycanda minimum əmək haqqı müəyyən edilərkən Əmək Məcəlləsində (maddə 155, 2-ci bənd) əks olunan prinsip pozulur. Minimum əmək haqqı müəyyən edilərkən ölkədə olan sosial və iqtisadi vəziyyət nəzərə alınmır. Sosial standart hesab edilən saatlıq minimum əmək haqqı sistemi tətbiq olunmur. Bu o deməkdir ki bu halda beynəlxalq standartlara da əməl edilmir. Əmək normalarının doğru qaydada tətbiq edilməsinə nəzarət olunmaması, ikili mühasibatlıq sisteminin olması isə praktikada məcəllədə bu bölmədə əks olunan qaydaların, əmək və əmək haqqı normalarının pozulmasına səbəb olur. Əslində dövlət əməyin ödənişində normativ baza kimi istifadə olunan minimal əmək haqqı sistemini ləğv etməli, onun əvəzində daha yeni sosial standart hesab edilən saatlıq minimum əmək haqqı sistemini həyata keçirməlidir. Saata görə minimum ödəniş müəyyən edilərkən əmək qabiliyyətli şəxslərin yaşayış minimumları nəzərə alınmalıdır (Məmmədov S.S., 2007).

Gizli işsizliyin yuxarı səviyyəsi məşğulluqla bağlı problemin həllinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Artıq uzun zamandır ki ölkə iqtisadiyyatı üçün spesifik hala çevrilən gizli işsizlik ölkənin əmək resurslarının qeyri-səmərəli istifadəsini şərtləndirməkdədir. Gizli işsizliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisələrdə istehsal həcmi tam şəkildə istifadə edilə bilməməsinin nəticəsi olaraq (xammal çatışmazlığı, satış bazarının məhdud olması və s. kimi səbəblərdən) iş rejimi daha qısa rejimə keçilir. İşçilərin bir hissəsi uzunmüddətli ödənişsiz məzuniyyətlərə göndərilir, başqa hissəsi isə qısa iş günü ilə təmin olunur. Nəticə olaraq, işçilərin adları rəsmi şəkildə iş yerlərində olsa da, onlar faktiki

olaraq işləmirlər və ya tam işləmirlər. Həmin insanlar işsiz kimi qəbul edilməsələr də, faktiki olaraq həmin kateqoriyaya aiddirlər. Natamam məşğul olan şəxslər özləri 2 qrupa bölünürlər. Bu qrupları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Açıq natamam məşğulluq – bütöv iş günündən az işləyən və bu səbəbdən də yoxsulluq həddini keçmək üçün kifayət edən qazancı əldə edə bilməyən şəxslər.
- Gizli natamam məşğulluq – bütöv iş günündə, amma aşağı intensivliklə işləyən şəxslər.

Ölkə üçün təkrar məşğulluq problemləri də xarakterikdir. Əmək haqqının aşağı olması əmək qabiliyyətli bəzi insanların bir neçə işlə məşğul olmasına səbəb olur. Əvəzçilik və yaxud başqa qeyri-rəsmi yollardan istifadə etməklə 1-dən çox yerdə işləyən insanların sayı ölkə üzrə son dərəcə yüksəkdir.

İş yerlərinin bir çoxunun mövsümi olması: Azərbaycanda iş yerlərinin böyük hissəsi müvəqqəti və yaxud mövsümi iş yerlərindən ibarətdir. Belə işlərdə işləyənlərin çox hissəsi ancaq ilin müəyyən dövründə məşğul olur, qalan hissəsində isə faktiki olaraq işsiz olurlar. Bu tip işlərə turizmlə məşğul olan kompleksləri, bəzi istirahət mərkəzlərini, bir sözlə il boyu eyni tempdə işləməyən müəssisələri misal göstərmək olar. Bu yerlərdə işləyənlərin çox hissəsi mövsümün bitməsi ilə əlaqədar olaraq işlərini dayandırmağa məcbur olurlar. Kənd təsərrüfatı ilə əlaqəli olan bəzi işlər də mövsümi sayılır.

Əmək ehtiyatlarının bölgələr üzrə bərabər paylanmaması və psevdourbanizasiya problemləri: Əmək ehtiyatlarının böyük qisminin Bakı şəhərində və Abşeron yarımadasında cəmləşməsi həm regionların inkişafına maneə olur, həm də ölkənin iqtisadi inkişafını zəiflədir. Həmçinin əmək qüvvələrinin də coğrafi paylanmasında bərabərsizlik get-gedə daha çox dərinləşir.

Əmək fəaliyyətilə məşğul olan şəxslərin əmək hüquqlarının pozulması: Bu amil ölkənin məşğulluq siyasətinin Avropa Sosial Xartiyasının tələblərinə və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına böyük əngəl yaradır. Milli normaların biraz qənaətbəxş olmasına baxmayaraq, praktikadakı mövcud vəziyyət heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan Sosial İqtisadi hüquqların, əsasən də əmək

hüquqlarının ümumi şəkildə pozulduğu ölkələr arasındadır. Respublikada əmək hüquqlarının pozulma halları başqa hüquq və azadlıqların pozulmasına nisbətə qat-qat yüksəkdir. Həmçinin pozulan əmək hüquqlarının bərpası başqa pozulan hüquq və azadlıqlardan olduqca cüzi səviyyədədir. 2006- 2007-ci illər ərzində həyata keçirilən Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını Müdafiə Liqası tərəfindən monitoring hesabatında işləyənlərin əmək hüquqlarının pozulma halları təhlil edilərək pozuntuları yaradan səbəblər müəyyən olunmuşdur. Belə səbəblərə hüquqi, yəni qanunvericiliklə əlaqədar səbəblər, kölgə əmək bazarının olması, dövlət nəzarətinin qeyri-effektivliyi, ictimai nəzarətin qeyri-effektivliyi, məhkəmə mexanizmlərinin qeyri-effektivliyi, müəssisələrdə ikili mühasibatlıq olması, qeyri-formal sektorun varlığı və s. səbəbləri misal göstərmək olar.

Miqrasiya ilə əlaqədar problemlər: Həm daxili miqrasiyanın yuxarı səviyyəsi, həm də son zamanlarda ölkəyə xüsusən qeyri-leqal şəkildə ucuz işçi qüvvəsinin gəlməsi ölkədə məşğulluqla bağlı problemlərin həllində mənfi rol oynayır. Xarici işçi qüvvələrinin ölkəyə axınının çox da yüksək deyildir və hələ ki, bu axın əmək bazarına böyük təhlükə yaratmır. Son zamanlar məşğulluq sahəsində problem yaradan məsələlərdən biri də əmək bazarında olan xarici işçi qüvvələrinin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Miqrasiya ilə bağlı proseslərin miqyasının genişlənməsi ölkəmiz üçün yeni olan bəzi məsələlərin həll olunmasını vacib etmişdir. Azərbaycan Respublikasının bu sahə üzrə dövlət maraqlarının qorunmasının, əməkçi miqrantların sosial müdafiələri və onların hüquqlarının qorunmasının, qanuni olmayan əmək miqrasiyasının qarşısının alınmasının, bazar iqtisadiyyatı şəraitində çalışmaq təcrübəsinin qazanılmasında xarici əmək miqrasiyasının imkanlarından tam istifadənin, əmək bazarının tələbinə uyğun olan yerli işçi qüvvəsinin hazırlanmasının təmin olunması məqsədi ilə uyğun tədbirlərin görülməsi zərurəti yaranıb.

Müxtəlif kateqoriyalardan olan insanların məşğulluğunun təmin edilməsi ilə əlaqədar olan problemlər:

Məşğulluqla əlaqəli ümumi problemlərlə bərabər, bəzi kateqoriyalara məxsus olan qrupların məşğulluğunun təmin edilməsi də ciddi məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu kateqoriyaya gəncləri, qadınları, əlilləri və sosial təminatlı qruplar, xüsusilə də qaçqınlar və məcburi köçkünləri aid etmək olar.

Qadınların məşğulluğu: Azərbaycanda qadınların məşğulluğunun təmin edilməsi də böyük problemlərdən sayılır. Bu problem xüsusən regionlarda öz ciddiliyini daha çox göstərir. Ənənəvi olaraq həmişə ölkənin işçi qüvvəsinin ən az yarı hissəsini qadınlar təşkil etmişdir. Bunu da bildirmək lazımdır ki, qadınların əksər hissəsi az ödənişli olan iş yerlərində, xüsusən də kənd təsərrüfatı, büdcə təşkilatları, yüngül sənaye kimi sahələrdə işləyirdilər və bunun nəticəsində ölkə üzrə ümumi əmək haqqının orta göstəriciləri kişilərə nisbətən qadınlarda 30% daha az idi. Amma son dövrlərdə özəl sektorun xüsusi çəkisinin artması və iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi nəticəsində işçi qadınların orta göstəricilərinin kişilərə nisbətəndə azalması müşahidə olunur. Ölkədə qeyri-formal sektorun olması dözgün statistikanın aparılmağına imkan verməyə də bəzi tədqiqatlar məhz bu tendensiyanın mövcudluğunu qeyd edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və başqa bütün qanunlarda əmək münasibətlərində qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyə əsas verə bilən heç bir müddəə mövcud deyildir. Ölkə qadınlara qarşı diskriminasiyanın aradan qaldırılmasına yönəlmiş bütün lazımi beynəlxalq normalara, həmçinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatının uyğun konvensiyalarına tərəfdar çıxmışdır.

Əmək Məcəlləsində bəzi sahələrdə qadınların işləməsinin qadağan edilməsi pozitiv ayrı-seçkilik hesab edilir. Belə qadağalar qadınların fizioloji xüsusiyyətlərilə əlaqəlidir və qadınların, xüsusilə də analığın qorunması baxımından qanunvericiliyə daxil olunmuşdur. Qadınlarla bağlı Əmək Məcəlləsində çox sayda üstün hüquqlar və imtiyazlar yer almışdır.

Sözü gedən imtiyazlar qadınların həm işçi kimi, həmçinin də insan nəslinin davamçısı olaraq öz funksiyalarını yerinə yetirmələri və onların əmək hüquqlarının reallaşdırılması üçün böyük əhəmiyyətə sahibdir. Buna baxmayaraq, qarışıq və özəl müəssisələrin, müxtəlif səhmdar cəmiyyətlərinin yaranması ilə və bazar

münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq, bu güzəştlərin əksəriyyəti əslində tətbiq olunmur. Bununla yanaşı, işəgötürənlər qadınların bu kimi güzəştləri istifadə etmək hüquqlarının olduğunu bildikləri üçün qadın əməyindən istifadə etməməyə meyllənirlər .

Bununla belə, praktikada işə götürülmə zamanı cinsə olan tələblər bəzi hallarda aşkar xarakter daşıyır, baxmayaraq ki, ölkə qanunvericiliyində əmək bazarında qadınlara qarşı ayrı-seçkilik qadağan edilmişdir və bu kimi diskriminasiyaya görə cinayət məsuliyyəti və inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. İndiki dövrdə dövlətin bu kimi halların qarşısının alınmasına yönəlmiş hər hansı bir ciddi tədbiri mövcud deyildir.

Əmək bazarında qadınlara qarşı ayrı-seçkilik halları bütün dünyada vardır və belə vəziyyət bu ölkələrdə məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində ciddi problemlər əmələ gətirir.

Gənclərin məşğulluğu: Gənc əhali arasında işsizlik göstəricilərinin yuxarı olması da son dərəcə ciddi problemdir. Problemi daha çox ciddiləşdirən səbəblər arasında ölkədə əmək qabiliyyətli əhali arasında gənclərin çəkisinin yüksək olmasıdır. Ən əsas isə hər bir ölkənin gənc əhalisi onun gələcəyini müəyyənləşdirən faktordur və onların başlanğıcda işsizlik kimi uğursuzluqla qarşılaşması bu gənclərin gələcək həyat təzlərinə mənfi təsir göstərir.

Ölkədə aparılmış müxtəlif tədqiqatlara əsasən işsizlərin ümumi çəkisində 35 yaşa kimi olan gənc əhalinin payı 69,1 faiz təşkil etmişdir. İşsizliyin ən yuxarı göstəricisi isə 20-24 yaş aralığında olan gənclər arasında qeydə alınmışdır və 30,8 faiz təşkil etmişdir.

Dövlətin strategiyasında yeniyetmələrin və gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün bəzi müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Təəssüflər olsun ki, ölkədə gənclərin məşğulluğunun təmin olunmasına görə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin, həmçinin də Dövlət Proqramında və məşğulluq strategiyasında nəzərdə tutulmuş tədbirlər əsasən konkretlikdən kənardır və ümumi tezislərdən ibarətdir.

Fiziki imkanları məhdud olan əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi ilə əlaqədar problemlər:

Əlillərin əmək bazarına çıxışında mövcud olan məhdudiyyətlər həddindən artıq çoxdur və bu məsələdə ancaq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi kifayət etmir. Dövlətin təbəçiliyində müəssisələrin heç birinin əlillər üçün şərait yaratmadığı halda, hər hansı bir sahibkarın bazar münasibətləri şəraitində işçi üçün müəssisədə xüsusi lift düzəltməyi, sanitar qovşaq və panduslar hazırlamağı real görünür. İşəgötürənlər bir neçə adama görə bu xərcləri çəkməyə hazır deyillər. Buna görə də, əlillər işəgötürənlərə görə peşəyə yararsız hesab edirlər. Ölkədə əlil insanların əmək bazarına çıxışının daha asan olması üçün müvafiq qanunvericilik təminatının olmasına baxmayaraq, belə insanları işə götürərək güzəştli əmək şəraiti yaratmaq hər hansı bir işəgötürənin planlarında mövcud deyildir.

1992-ci ildə qəbul edilən əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi, əlilliyin qarşısının alınması haqqında qanun da mövcuddur. Sonralar qanuna bir çox düzəlişlər və əlavələr olunmuşdur. Qanunda əlil əhalinin əmək bazarına çıxışını təmin edən bir çox müddəalar mövcuddur. Qanunun 15-ci maddəsində əlillərin təhsil və peşə hazırlıqlarının bir çox formalarda, həmçinin evdə tədris formasında, fərdi dərslər planları üzrə reallaşdırılması göstərilmişdir. Qanunun əlillərin işə düzəldilməsi adlanan 4-cü fəslində 23-cü maddəyə əsasən, əlil əhalinin işə düzəldilməsi ilə əlaqədar xüsusi tədbirlər belə qrup əhalinin işə düzəldilməsinin təmin edilməsinə və əlil insanlar üçün xüsusi iş yerləri yaradan, bu insanların əməyini tətbiq edən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təşkilatlara, idarələrə və müəssisələrə güzəştlərin verilməsi və maliyyə yardımının göstərilməsi ilə bağlı öhdəliklərin qanunvericilik vasitəsilə müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksindən ibarətdir.

Qanunda əlillərin tibbi müayinələrinə görə müəssisələr tərəfindən xüsusi şəraitin yaradılması, əlil insanların əməklərindən istifadəyə imkan verəcək olan ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin yaradılması, əlil insanların peşə hazırlığının artırılması kimi müddəalar da mövcuddur. Müalicə, peşə, tibbi, sosial bərpa keçmiş

əlillərin müəssisənin fəaliyyətini dayandırması vəziyyətini istisna etməklə, işdən azad olunmasına yol verilmir.

Qanunvericilikdə həmçinin işəgötürənlərin qarşısında istehsalatda bədbəxt hadisə və ya peşə xəstəliyi nəticəsində əlil olmuş insanlar üçün bu şəxslərin işləyə biləcəkləri sahələr yaratmaq vəzifəsi də qoyulmuşdur.

Qanunda əlillərin işə götürülməsini stimullaşdırmaq məqsədilə idarələr, müəssisələr və təşkilatlar üçün böyük vergi güzəştləri də müəyyən olunmuşdur.

Qanunun 25-ci maddəsinə əsasən siyahıları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilənlərdən başqa, təşkilat, idarə və müəssisələrdə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qayda ilə əlillər üçün kvota müəyyən edilir.

Əgər işəgötürənlər kvotaya əməl etməsə Dövlət Sosial Sığorta Fonduna müəyyən ödəmələr etməli olurlar. Bununla bərabər, işçilərinin 50%-i əlillər olan müəssisələr mənfəət vergisindən tam şəkildə, işçilərinin 30%-ini əlillər təşkil edən müəssisələr isə mənfəət vergisinin 50%-indən azad olunurlar.

Həmçinin Əmək Məcəlləsində də öz növbəsində əlillər üçün olduqca güzəştlər müəyyən edilir. Əlillik dərəcəsindən asılı olmadan əlil insanlar onlara uyğun olan zamanda istifadə edərək 42 təqvim günü müddətində ödənişli əmək məzuniyyəti əldə etmək hüququna sahibdirlər.

Bütün bu güzəştlərə baxmayaraq qanunun tətbiqində böyük problemlər vardır və qanundakı tələblərə çox hallarda əməl olunmur. İkili mühasibatlıq (və ya qara mühasibatlıq) və gizli iqtisadiyyat geniş şəkildə mövcud olduğu şəraitdə bu qanunların tətbiqi real görünmür.

İşəgötürən şəxslər işə qəbul olunmaq istəyən şəxslərin əlil olduğunu biləndə onları müxtəlif bəhanələr gətirərək işə qəbul etməkdən boyun qaçırdırlar. Bu halların əsas səbəbləri kimi əlil insanlar üçün bəzi güzəştləri (məsələn, digər şəxslərə nisbətən daha uzunmüddətli ödənişli məzuniyyət hüququna sahib olmaları) və belə şəxslərin peşə xəstəliklərinə tutulmaq ehtimallarının yüksək olmasını göstərmək olar. Bununla yanaşı işəgötürənlər əlil insanları onların sağlamlıqlarına zərər gətirə biləcək işlərlə təmin etdikdə bunun üçün məsuliyyət daşımali olurlar.

Nəticə olaraq əksər vaxtlarda əlillər əlil olduqlarını işəgötürən şəxslərdən gizli saxlamaq məcburiyyətində olurlar. Bu kimi hallarda bu əlil insanlar Əmək Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş imtiyazlardan, həmçinin 42 gün müddətində məzuniyyət hüquqlarından da istifadə edə bilmirlər və ən yaxşı halda digər sağlam şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş müddətdə ödənişli məzuniyyət hüququnu istifadə etmək şansları olur.

Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin sosial müdafiəsi və reabilitasiyası haqqında qanununa əsasən əlil şəxslər üçün yaradılmış xüsusi ixtisaslaşmış iş yerlərinin olması nəzərdə tutulmasına baxmayaraq bu iş yerlərinin yaradılmağına nə özəl strukturlar, nə də dövlət orqanları səy göstərmirlər.

Bu qanunun 26-cı maddəsində müəssisələrin istehsalatda baş vermiş bədbəxt hadisədə əmək qabiliyyətini itirən, və ya peşə xəstəliyinə tutulan və bunun nəticəsində əlil sayılan şəxslərin işə düzəldilməsi üçün iş yerləri ayırmağa və yeni iş yerləri təşkil etməyə borclu olduqları göstərilir. İşəgötürənlər həmin qaydalara əməl etmədikləri halda Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna minimal əmək haqqının 120 misli dəyərində ödəniş etməli olurlar. Təəssüflər olsun ki, praktikada işəgötürənlər bu tələbə də əməl etmir. İşəgötürən şəxslərin təqsirinə görə peşə xəstəliyinə tutulan və yaxud istehsalat şikəstliyi qazanan işçilər əksər hallarda daha sonra iş yerlərini də itirmək məcburiyyətində qalırlar.

Ölkədə mövcud olan işsiz insanlar arasında əlillər xüsusi çəkiyə sahibdir. Belə şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməməsi nəticəsində bu insanların cəmiyyətdən deinteqrasiya olunmaları, diskriminasiyaya məruz qalmaları və marginallaşmaları kimi hallar baş verir.

Uzun illərdir ki, qanunvericiliyin mövcudluğuna baxmayaraq, əlil insanların qanunda nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq işə qəbul edilmələri mümkün deyildir.

Aqrar sektorda mövcud olan məşğulluq problemləri: Aqrar sektorda məşğulluğun təmin edilməsində daha böyük problemlər mövcuddur. Belə ki, kənd əmək bazarı bəzi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə əsas spesifik xüsusiyyətlərdən biri kimi əmək sərfiyyatı üçün sferanın məhdud olmasını, başqa

bir məqamda isə ərazi yerdəyişməsinin çətinliyini (bir kəndlinin başqa bir kənddə əmək fəaliyyəti ilə məşğuliyyətinin problemli olmağı) göstərmək olar.

Aqrar sektor üçün spesifik olan məqamlardan biri də işlərin mövsümü xarakter daşması problemidir. Bir qayda kimi işlərin mövsümü olması nəticəsində aşağı əmək haqqına sahib aqrar sektorda, əmək qabiliyyətli şəxslər öz yaşayış yerlərini tərk edərək şəhərlərə üz tuturlar. Həm daxili miqrasiyada, həm də xarici ölkələrə iş tapmaq məqsədi ilə gedənlər arasında kənd əhalisi böyük çəkiyə sahibdir.

Ölkə üzrə işsizlərin bölgüsü təhlili Aran iqtisadi regionunun sırf aqrar bölgə olduğu üçün və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşən vətəndaşların böyük hissəsinin bu regionda sıx yerləşdiyi üçün işsizliyin ən yuxarı həddinin bu ərazidə olduğunu deməyə əsas verir.

Respublikada əmək resurslarının regionlar üzrə bərabər paylanmasına və məşğulluğun təmin edilməsinə böyük əngəl yaradan problemlər içərisində daxili və xarici miqrasiyanın yuxarı səviyyədə olmasını göstərmək olar.

Daxili miqrasiyada böyük hissəsinin məcburi köçkünlər təşkil edir. Əhalinin 10%-i qaçqın və məcburi köçkündür. Bu əhali işğal olunan ərazilərdən başqa ərazilərə köçməklə yanaşı əvvəlki yaşadıqları ərazilərdə iş yerlərini də tərk edib gəlmişlər. Öz doğma torpaqlarından köçməyin əsas mənfi nəticələrindən biri də bu insanların iş yerlərini itirmələridir. Bu vəziyyət də ölkədə məşğulluğun təmin edilməsində ciddi problemlər meydana gətirmişdir.

Əmək miqrasiyasının çəkisi xarici miqrasiyada xüsusi rola malikdir. Yüz minlərlə əmək qabiliyyətli əhali ölkədən çıxaraq iş tapmaq məqsədilə xarici ölkələrə üz tutmaq məcburiyyətində qalmışdır.

1.2. İşsizliyin azaldılması istiqamətində dövlət siyasətinin prioritetləri

Bazar münasibətləri şəraitində işsizliyin yaranması ilə bağlı olaraq ölkədə məşğulluq problemi ən ciddi məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Əhalinin məşğulluğunun təmin olunması bütün dövlətlərin sosial-iqtisadi siyasətinin vacib hissələrindən biridir.

1991-ci ildən etibarən Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə başlamışdır. Planlı iqtisadi təsərrüfat sistemi tədricən aradan qalxmış, yeni bazar münasibətlərinə keçid müddəti başlanmışdır. Bununla bağlı olaraq iqtisadiyyatın qeyri-təkmilliyi mövcud olan problemlərin kəskinləşməsinə və yenilərinin də əlavə olunmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə əsas problemlər kimi məşğulluq və işsizlik problemləri meydana gəlmişdir.

Məşğulluq probleminin həll olunması məsələsində demək olar ki, əksər keçmiş postsovet respublikaları eyni çətinliklərlə üzləşməli oldular. Cəmiyyətin demokratikləşməsi və yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində yeni tənzimləmə qaydalarının yaranmasını tələb edirdi.

İqtisadi böhran dövrünü yaşayan dünya ölkələrinin işsizlik problemi ilə mübarizə təcrübəsinin ətraflı öyrənilməsi və lazımi metodların tətbiq edilməsi vasitəsilə ölkənin məşğulluq siyasətinin inkişafına və əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsində optimal mexanizmin yaranmasına nail olmaq mümkündür. Buna görə də, bazarın tələbləri nəzərə alınaraq əmək münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Azərbaycan Respublikasının məşğulluq haqqında qanununda ölkə vətəndaşlarının yaradıcı və istehsalçı əməyə şəxsi bacarıqlarını tətbiq etməkdə müstəsna hüquqa sahib olduqları və qanunla qadağan edilməyən hər hansı bir fəaliyyəti həyata keçirə biləcəkləri bəyan olunur.

Məşğulluq siyasətinin tətbiq edilməsində tənzimləmə vasitələrinin seçilməsində dünya təcrübəsində iki variant vardır: aktiv və passiv.

Əmək bazarında aktiv məşğulluq siyasətində bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Dövlət tərəfindən işsizlik dərəcələrinin azaldılması məqsədi ilə təşkilati, iqtisadi və hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Məşğulluq orqanlarının aktiv fəaliyyəti ilə işə düzəltmə prosesi;
- İş axtaran insanların ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması;
- İş yerlərinin axtarılması və seçilməsi prosesinin aktiv həyata keçirilməsi;
- Yeni iş yerlərinin ictimai işlər sistemi vasitəsi ilə yaradılması;
- Yeni iş yerlərinin yaradılmasının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi;
- İşçi ixtisasının qarşısının alınması məqsədilə cari iş yerlərinin saxlanılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Əmək bazarında passiv tənzimlənmə xüsusən işsiz şəxslərə maddi yardım sisteminin formalaşdırılması, işçi qüvvəsi təklifinin məhdudlaşdırılması yönündə tədbirlər vasitəsi tətbiq edilir. Passiv məşğulluq siyasəti xüsusən işsizliyin yaratdığı mənfi nəticələrin aradan qalxmasını təmin edir. Bu siyasət dövlət tərəfindən işsizlik üçün müavinətin ödənilməsini, işsizlik dövrü bitdikdən sonra işsiz insanların himayəsində olan şəxslərə ödənişlərin və həmçinin sosial münasibətlərin həyata keçirilməsini hədəfləyir.

Bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi respublikada işsiz insan ordusunun sayının enməsinə xidmət edir. Məşğulluğun tənzimlənməsi sahəsində özünü inkişaf etdirmiş ölkələrin təcrübəsi bu problemin həllində ÜDM-in olduqca böyük hissəsi qədər xərclərin tələb olunduğunu göstərir.

İlk baxışdan bu siyasətlərin hər ikisi cari dövlət xərcləri baxımından qənaətbəxşdir. Amma iqtisadi artımın passiv gözləmə üsulu özünü ancaq bütövlükdə işçi qüvvəsinin və əmək bazarının yüksək çevikliyi şəraitində durulda bilir. Belə vəziyyətdə iqtisadi perspektivdə sərbəst qaydada işə qəbul olma imkanları yüksəkdir. Digər halda passiv siyasətin tənzimləyici vasitələri əmək bazarında gücsüz olar və ancaq mövcud vəziyyəti pisə doğru apara bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək bazarının formalaşmasında təsiri olan əsas amillərdən biri kimi iqtisadi strukturların yenidən qurulması göstərilir. Ölkədə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə məşğulluğun bütöv quruluşunda baş vermiş

uzunmüddətli dəyişikliklər nəzərə çarpır. Belə ki, məşğul əhalinin ümumi sayında sənayenin çəkisi aşağı düşmüş, xidmət sahəsi və kənd təərrüfatının çəkisi isə artmışdır. O cümlədən iqtisadiyyatın xidmət sahəsində şəxsi xidmətin rolu azalmış və maliyyə xidmətlərinin rolu artmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsindən görünür ki, mədəni ənənələrin, siyasi və sosial-iqtisadi quruluşun xüsusiyyətlərinə əsasən məşğulluq siyasəti, əmək bazarının vəziyyətinə və ölkələrarası iqtisadiyyatın inkişafına bağlı olaraq dəyişilir. Bütün bu qeyd olunan faktlar göstərir ki, Dövlət Məşğulluq Siyasətinin (DMS) tətbiq edilməsi üçün məşğulluq proqramının işlənib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi son dərəcə zəruridir.

Məşğulluq haqqında mövcud qanunvericiliyə əsasən Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi məqsədi güdən dövlət siyasəti aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəlmişdir:

- əmək fəaliyyətinə görə insan resurslarının inkişafı;
- mənsubiyyət amillərindən (milliyyət, cins, din və s.) asılı olmadan bütün şəxslərə əməyi və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnda bərabər imkanların yaradılması;
- insanlara qanunvericilik daxilində sahibkarlığın inkişafı üçün yardım göstərilməsi;
- məşğulluğun və fəaliyyət növünün seçilməsində insanların öz istəklərini sərbəst ifadə etmək şəraitinin yaradılması;
- işsiz əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunması;
- işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərə yardım edilməsi məqsədi ilə lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- məşğulluq sahəsində fəaliyyətin sosial-iqtisadi siyasətin başqa istiqamətləri ilə əlaqələndirilməsi;
- yeni iş yerləri yaradan işəgötürən şəxslərin müxtəlif vasitələrlə həvəsləndirilməsi;
- məşğulluq proqramının tətbiq edilməsində işəgötürənlərin, həmkarlar ittifaqlarının, dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi;

- ölkə vətəndaşlarının ölkə hüduqları xaricində və vətəndaşlığı olmayan insanların Azərbaycan Respublikası ərazisi daxilində qanunla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması şəraitinin yaradılması;
- beynəlxalq əmək normalarına riayət edilməsi.

Ölkənin məşğulluq siyasəti əmək bazarı iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimləyən təşkilati, iqtisadi və hüquqi tədbirlər toplusunun müəyyən edilməsini özündə əks etdirir. Bunlarla yanaşı məşğulluqda bazar münasibətlərinə keçidin iqtisadi və sosial nəticələrinin yol verilə bilən miqyasının müəyyən edilməsi zərurət kəsb edir. Bu baxımdan aşağıdakılar müəyyən edilir:

- İşsizliyin davam etmə vaxtının yol verilən həddi;
- Sosial cəhətdən müdafiə olunmamış əhali qrupları üzrə həvəsləndirmə və işə qəbulun kvotasının miqdarı;
- Müavinətlərin ödənilməsində büdcə vəsaitlərinin ən az yol verilən həcmi;
- İşsiz əhalinin məqsədyönlü yenidən hazırlanması və ictimai işlərin təşkil olunması.

Məşğulluq proqramlarının işlənməsi və tətbiq edilməsində əsas aparıcı rol məşğulluq xidməti orqanlarına məxsus olmalıdır. Məşğulluq siyasətinin tətbiq edilməsində yerli özünü idarə etmə və dövlət hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə qeyri-hökumət orqanlarının da iştirak etmək hüququ vardır.

Məşğulluq siyasətinin tətbiq edilməsində razılaşdırılmış qərarların hazırlanmasında işəgötürənlər birliklərinin, ictimai birliklərin, həmkarlar ittifaqının, əlaqədar dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri birlikdə iştirak edə bilərlər.

Bu məqsədlə 2001-ci ildə Azərbaycanın Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti arasında baş kollektiv saziş imzalanmışdır.

Məşğulluq siyasətinin tətbiq edilməsində əsas rol işəgötürənlərə məxsusdur. Məşğulluq haqqında ölkə qanunvericiliyinə görə əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında işəgötürənlər bu əsaslarla köməklik göstərlər:

- Əmək müqavilələrinin şərtlərinə əməl olunması;
- Kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- İşçilərin peşə hazırlığı, ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması üçün xüsusi şəraitin yaradılması;
- Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyac duyan insanların müəyyən edilmiş qaydada işlə təmin olunması.

Azərbaycan Respublikasının məşğulluq haqqında qanununa əsasən ölkədə fəaliyyətdə olan işəgötürənlər işçi qüvvəsinə olan tələbatlarını ilkin olaraq yerli kadrların istifadəsi ilə və onların hazırlanması vasitəsi ilə qarşılamalıdırlar.

Başqa sahələrdəki kimi Azərbaycanda insanların məşğulluğu dünyanın başqa ölkələrindən fərqli olan xüsusiyyətlərə malikdir. Hazırkı şəraitdə Azərbaycanın məşğulluq problemi aşağıdakı bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahibdir:

- Azərbaycanla Ermənistan arasında olan Dağlıq Qarabağ problemi nəticəsində 1 milyona yaxın vətəndaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində olması;
- Əhalinin böyük bir qisminin Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşməsinin nəticəsi olaraq ölkənin əmək ehtiyatlarının təxminən 30 faizindən çox hissəsinin bu ərazidə mərkəzləşməsi;
- İşçi qüvvəsinin çevikliyinin az olması;
- Əməyin ödənilməsinin tənzimlənməsində minimum əmək haqqının funksiyasının zəfliyi və s.

Hal-hazırda inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi təcrübəsində istifadə edilən üç mühüm məşğulluq siyasəti modelini göstərmək olar:

1) Avropa modeli:

Avropa modeli əmək məhsuldarlığının artması zəminində məşğul əhalinin sayının ixtisarını nəzərdə tutur. Bunun da nəticəsi olaraq işləyən əhalinin gəlirləri artır. Bu siyasət çox sayda işsiz əhali üçün yuxarı məbləğdə müavinətlərin verilməsi sistemini tələb edir.

2) Skandinaviya modeli:

Bu model bütün zəhmətkeş əhaliyə orta səviyyədə əmək ödənişi vəd edərək məşğulluğun təmin edilməsinə əsaslanır. Bu vəziyyətə də dövlət sektorunda çox sayda yeni iş yerləri yaradılması vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Bu siyasət dövlət vəsaitinə hesablanır, vəsaitlərin çatışmadığı halda isə istehsalın azalması baş verir. Nəticə olaraq da iş yerləri ixtisar edilir və işsizlik daha çox artmağa başlayır.

3) Amerika modeli:

Amerika modeli iqtidasi fəal əhalinin əsas hissəsi üçün əmək məhsuldarlığının yuxarı səviyyəsinin tələb olunmadığı iş yerlərinin yaradılmasına əsaslanır. Bu halda işsizlik səviyyəsi formal olaraq azalır, amma aşağı gəlirlə işləyən əhalinin sayı artır.

Bu modellərin istifadəsinin məşğulluq siyasətinə həm mikro, həmçinin də makro səviyyədə təsiri vardır. Məşğulluq siyasətinə yeni yanaşma makro səviyyədə işçi qüvvəsinə xərclərin aşağı enməsinə səbəb olur, əmək bazarında çevikliyin artmasına təkan verir, sosial proqramların bir qədər məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Lakin bunlarla bərabər ixtisarlara artırılması və kadrların hazırlanması sistemi inkişaf edir, yeni iş yerləri yaranır, müavinətlərin verilmə şərtləri ciddiləşdirilir. Bununla yanaşı, məşğulluq probleminin və başqa sosial məsələlərin həll olunmasında özəl sektorun rolunun böyüməsi üçün tədbirlər həyata keçirilir.

Mikro səviyyədə əmək haqqının çoxalmasının qarşısının alınması, iş həftəsinin müddətinin artırılması, natamam məşğulluğun fərqli formalarından istifadə edilməsi kimi siyasət aparılır.

Məşğulluq siyasəti məşğulluğun ən yüksək səviyyədə təmin edilməsini həyata keçirməyə imkan verən vergi, investisiya və pul-kredit siyasətinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə regional və dövlət səviyyəsində məşğulluq proqramları işlənib hazırlanır. Respublika və ərazi məşğulluqla bağlı proqramların hazırlanmasının əsas hissəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının hazırladığı sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının göstəricilərindən ibarətdir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həmin proqramların həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən məşğulluq siyasətinə əsasən məşğulluq sahəsində yüksək inkişaf etdirilən regionlar müəyyənləşdirilir. İş yerlərinin yaranması bu ərazilərdə xüsusilə həvəsləndirilir. Bu məqsədlə iş yerləri yaradan işəgötürənlərə yüksək inkişaf etdirilmiş regionlarda qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada vergi güzəştləri və maliyyə yardımları verilir.

Əmək münasibətləri sahəsində respublikada yaranan mövcud vəziyyəti nəzərə almaqla hazırda dövlətin məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri bunlardır:

- iş yerlərinin çoxaldılmasına və investisiya qoyuluşu aktivliyinə problem yaradan inflyasiyanın aradan qaldırılması;
- şəhər ərazilərində müəssisələrdən işçilərin kütləvi azad olunması proseslərinin zəiflədilməsi;
- qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun artırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- məcburi olaraq iş yerlərini itirən və yaxud itirmək məcburiyyətində olan şəxslərə məqsədyönlü səmərəli yardımın təmin edilməsi;
- işə düzəlməkdə çətinliklə üzləşən bəzi əmək qabiliyyətli əhaliyə əlavə dəstək göstərilməsi;
- uzunmüddətli işsizliyin nəticələrinin yüngülləşdirilməsi.

Məşğulluğun dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasətinin hazırkı vəziyyətdə əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- perspektivli və iqtisadi baxımdan məqsədyönlü iş yerlərinin ixtisarını ləngitmək;
- yeni iş sahələri yaradan investisiya proqramlarına institusional dəyişikliklər vasitəsilə dəstək göstərilməsi.

Bu qeyd olunanlardan əlavə dövlətin məşğulluq siyasəti MDB ölkələri ilə yanaşı digər xarici ölkələr ilə pensiya təminatı və miqrasiya məsələləri üzrə hüquqi tənzimləmə qaydalarının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu da öz növbəsində ölkəmizin bərabər hüquqlu tərəfdaş olaraq beynəlxalq əmək bazarına daxil olmasını həyata keçirən hüquqi normaların işlənib hazırlanmasına şərait yaradır.

İş yerlərinə real tələbatı təmin etmək əhalinin məşğulluğu sahəsində əsas vəzifədir. İctimai məhsulun əmələ gəlməsinə ciddi təsir göstərən ən əsas amillərdən biri kimi iş yerlərini göstərmək olar. İş yerləri sahibkarlar və dövlət idarəetmə orqanları qismində işəgötürənlər tərəfindən hər hansı bir fəaliyyət növünün inkişaf etdirilməsi haqqında qərar əsasında və bunun üçün lazımı maliyyə ehtiyatlarının istifadəsi vasitəsilə yaradılır.

Bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən hər bir ölkənin iş yerləri yaradılmasının stimullaşdırılmasına yönəldilmiş siyasəti işsizlik probleminin həll olunması, işləyən insanların maddi rifahının yaxşılaşdırılması, qeyri-dövlət pensiya təminatı, sosial sığorta və tibbi sığorta kimi sosial siyasi təşkilatların fəaliyyəti və inkişafı üçün mühüm şərait yaratmağın həlledici şərtidir. Cəmiyyətdə sosial islahatların səmərəli şəkildə tətbiq edilməsi üçün məşğulluq siyasətinin inkişafı əsas şərtlərdən biridir. Vergi ödəyiciləri nöqtəyi nəzərdən dövlətin vəzifəsi yalnız istehsalın rentabelliyyənin yüksəldilməsindən və büdcə kəsrinin ortadan qaldırılmasına nail olmaqdan ibarət deyildir. Ölkə əhalisinin və onların ailələrinin maddi təminatı üçün də şəraitin yaradılması da dövlətin vəzifəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vətəndaşların maddi təminatı isə əhalinin ictimai istehsalda məhsuldar və fəal fəaliyyətinin nəticəsidir. Bunun üçün də, dövlət vətəndaşların iş yerlərinə tələbatı, o cümlədən müxtəlif sahələr və ərazilər üzrə keyfiyyət və kəmiyyət baxımından iş yerlərinin vəziyyəti barədə məlumatlı olmalıdır. Bu məlumatlara əsasən dövlət tərəfindən bütövlükdə ölkənin, o cümlədən ayrı-ayrı regionların iqtisadi və sosial inkişaf proqramları işlənib hazırlanmalı və investisiya axınları tənzimlənməlidir.

Belə ki, indiki dövrdə ölkədə dövlət tərəfindən əmək bazarında yaranan bir sıra problemlərin həlli yolları axtarılır. Bu sahədə mühüm tədbirlər həyata keçirilir və nəticələr müşahidə olunur. Bunlarla yanaşı, problemin həlli yolunda xarici kapitalın qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsi və dünya təcrübəsindən istifadə edilməsi də nəzərə çarpır. Beləliklə, işlək məşğulluq siyasətinin inkişaf etdirilməsi ölkədə sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri olmaqdadır. Eyni zamanda işsiz əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində mövcud imkanların hamısı hələ ki, tam tükənməmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyri-dövlət sektorunun daha

sürətli inkişafına şərait yaradan səmərəli vergitutma mexanizminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi zəruridir. Daha sonra, ölkədə həll olunmalı bəzi ümumdövlət problemləri vardır, hansı ki, onların həlli vasitəsilə insanların məşğulluğunun artmasına nail olmaq mümkündür. Bu problemlərə misal olaraq ətraf mühitin ekoloji tənzimlənməsini, şəhərlərin yaşıllaşdırılmasını və s. göstərmək olar. O cümlədən, əmək və sosial münasibətlər sahəsində informasiya təminatının inkişafı və müəssisələrin bərpası və ya yenidən qurulması vasitəsi ilə də məşğulluğa yardım göstərmək olar.

II Fəsil İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

2.1. İşsizliyin proqnozlaşdırılmasının elmi-nəzəri əsasları

Proqnozlaşdırma qabaqcadan xəbər vermək deməkdir və yaxınlaşan gələcək vəziyyətlərin baş vermə ehtimalları əhəmiyyətli dəyişənlərin bilinən keçmiş göstəricilərinə əsaslanır. Gələcək işsizlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi çox vacib bir məsələdir. Bu göstərici iqtisadçılara gələcək iqtisadiyyat haqqında fikir əldə etmək üçün kömək edir. Həmçinin dövlət də bu məlumatları qərar vermə və siyasi məsələlər üçün çox istifadə edir.

Ümumi mənada proqnozlaşdırma, prioritetlərin seçilməsi, milli və müəssisə səviyyəsində strateji və taktiki qərarların qəbul edilməsi üçün planlaşdırma dövründə sosial-iqtisadi, innovasiya və texnologiya, ətraf mühit və ərazi inkişafının əsas amil tendensiyasıdır. Məşğulluğa yönəlmiş ümumi dövlət siyasətinin inkişafı və qiymətləndirilməsi üçün məşğulluq və işsizliyə gələcək vəziyyətləri qədəronların mövcud səviyyələri haqqında etibarlı, düzgün məlumatlara ehtiyac vardır. Bu məlumatlar əmək qabiliyyətinin potensialının forması, qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir və bu səbəbdən sosial-iqtisadi siyasətin strategiyasının hazırlanmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Həmçinin, bu məlumatlar rəşional məşğulluq strukturunu kütləvi işsizliyin xəbərdarlığı ilə, əmək və iş arasında balansın əldə olunması ilə, yeni iş yerlərinin yaradılması və mövcud iş yerlərinin səmərəliliyinin artırılması ilə təmin edir.

Məşğulluğun və işsizliyin proqnozlaşdırılmasının əsas vəzifələri bunlardır:

- 1) Regionda və ölkədə məşğulluq və işsizlik strukturunu formalaşdırən tendensiyaların təhlili. Məşğulluq və işsizliyi müəyyən edən əsas amillərin müəyyən edilməsi.
- 2) Fərdi sosial-demoqrafik qrupların əhalisinin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının sosial cəhətdən zəif qrupların qorunmasını təmin etmək imkanları.

- 3) İşsizlik alternativlərinin inkişafı və məşğulluq strukturunda yeni tendensiyaların qabaqcadan təxmin edilməsi.
- 4) Məşğulluq və işsizliyin kəmiyyət göstəricilərinin hesablanması variantları.

İşsizlik səviyyəsi, onun tərkib hissəsi və müddəti, müşahidələri və tədqiqatları Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. İşsizliyin və məşğulluğun öyrənilməsi seçici ev təsərrüfatları anketləri əsasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən əldə edilən göstəricilərə əsaslanır. Ən çox istifadə olunan göstəricilər məşğulluq səviyyəsi, onun yayılma səviyyəsi, davamətmə müddəti və həmçinin işsizlik səviyyəsidir.

İşsizlik dərəcəsi işsizlərin iqtisadi cəhətdən aktiv əhali içərisində payıdır. Bu göstərici işsiz əhali sayının işsiz əhali və məşğul əhali cəminə nisbətinin faiz şəklində hesablanır.

Məşğulluq səviyyəsi, ümumi əhalinin bir hissəsi kimi sosial istehsalda məşğul olan əhalinin nisbətini xarakterizə edir və aşağıdakı formada tapıla bilər:

İşsizlik səviyyəsi müəyyən bir nöqtədə müəyyən bir vaxt ərzində adam başına düşən işsizlik halları ilə xarakterizə edilən bir kəmiyyətdir. İşsizlik dərəcəsinin artması iş yerlərinin keyfiyyətinin aşağı olmasını, iş şəraitinin yaxşı olmamasını və ya yalnız böhran dövründə görülən bir dəfəlik işin əhəmiyyətli payını göstərir.

İşsizliyin davamətmə müddəti işsizliyə sərf olunan vaxt ilə müəyyən edilir və bütün işsizlərin və ya onların fərdi kateqoriyalarının işsiz qalma müddətlərinin ortalama göstəricisi kimi hesablanır.

Əhalinin siyahıya alınması əhali haqqında məlumat almaq üçün əsas mənbədir. Əhalinin sayının cari hesablanması ən sonuncu siyahıya alınma nəticələri əsasında həyata keçirilir. Hər il doğum sayı və gələnlərin sayı əhalinin sayına əlavə edilir, ölüm miqdarı və miqrasiya isə əhalinin ümumi sayından çıxılır. Əhalinin orta illik sayı müvafiq ilin əvvəlində və sonunda orta rəqəmin

riyazi hesablanmasıdır. Əmək qabiliyyəti olan əhali insan resurslarının tərkib hissəsidir. Bu kateqoriyaya yalnız iqtisadi cəhətdən fəal əhali deyil, eyni zamanda hazırkı vəziyyətdə işsiz və iş axtarışında olmayan digər əmək qabiliyyətli şəxslər, eləcə də öz iş yerlərini tərk etmədən təhsillərini davam etdirənlər də daxildir. İşçi yaşında olan əmək qabiliyyətli əhali hər hansı əmək fəaliyyətini həyata keçirən və işçilər üçün müəyyən olunmuş yaşın ən aşağı və ən yuxarı həddləri arasında olan insanlardır. İqtisadi cəhətdən fəal əhali, yəni, işçi qüvvəsi işləyən və işsiz əhalinin ümumi sayından ibarətdir. 15 yaş və yuxarı yaşda olan və iş axtarışında olmayan işsiz şəxslər iqtisadi cəhətdən qeyri-fəal əhaliyə aiddir. Onlar yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ev təsərrüfatında fəaliyyət göstərənlər, tibb bacıları, işə ehtiyacı olmayan insanlardır. Məşğulluq xidmətində qeydiyyatda olan işsiz şəxslərin sayı il sonuna qədərki dövr üçün əks olunub.

İşsizlik səviyyəsi (İS) - əhalinin iqtisadi cəhətdən aktiv hissəsində işsizlərin payıdır. Bu göstərici işsiz əhali sayının işsizlərin və məşğul əhali sayının cəminə nisbətinin faizi kimi hesablanır:

$$IS = \frac{\text{işsiz əhali sayı}}{\text{məşğul əhali sayı} + \text{işsiz əhali sayı}} \times 100\% \quad (1)$$

İstehsal və işsizlik kimi hadisələrin proqnozlaşdırılması prosesində üç əsas mərhələ vardır: analitik mərhələ, hesablama mərhələsi və son mərhələ.

1) Analitik mərhələ:

Bu mərhələdə dinamikanın, quruluşun, fərqliliyin səviyyəsi, təbiəti kimi sahələrdə əhalinin məşğulluq və işsizlik vəziyyətinin proqnozunun qrup şəklində analizi aparılır. Həmçinin analiz zamanı səbəblərin, inkişafın və yenilənmənin əsas tendensiyaları qeyd olunur.

2) Hesablama mərhələsi:

Bu mərhələdə məşğulluq və işsizliyin həcmi və strukturunu müəyyən edən amillər nəzərə alınmaqla, proqnozun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

3) Son mərhələ:

Bu mərhələdə, dövlət tənzimləmə üsullarına, məsələn, vergi siyasətinə əsaslanaraq bilən proqnoz variantlarının reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

İşsizlik səbəblərinə bu baxış ondan başlıca çıxışı təklif edir. Dövlət və həmkarlar ittifaqları tərəfindən yaradılan fiksatorların aradan qaldırılması əmək bazarını tarazlığa aparacaqdır. Və monetaristlərin fikrincə, bu tarazlıq iqtisadiyyatda tam məşğulluğa uyğun olacaq.

İşsizliyi tam başa düşülməsi üçün başqa yanaşmalar da mövcuddur. Dünya təcrübəsinə, məsələn Böyük Depressiyaya istinadən bəzi iqtisadçılar iqtisadiyyatdakı bu balansə hətta yarımştat iş ilə də nail oluna biləcəyini qeyd edirlər. Odur ki, bazar mexanizmlərinin təkbaşına hər şeyi həll edəcəyinə ümid etmək mümkün deyil. Məsələn, Con Meynard Keynsin davamçıları qiymət və əmək haqqının nəzəri rəqiblərinin inandığı kimi mobil olmadığını düşünərək hərəkət edirlər. Məsələn, əmək tələbini iqtisadiyyatda yeni effektiv texnologiyaların yaranmasının təsiri altına salarkən əməyin tələb əyrisisə sürüşür.

İşsizliyə qarşı mübarizədə dövlət müəyyən tədbirlər görür, hansı ki, çox yaxşı nəticələr də verə bilər, əhaliyə mənfi təsir göstərə də bilər. Dövlət siyasətinin təsirini izləmək üçün işsizlik və məşğulluq dinamikasını izləmək lazımdır. Dəyişikliklər heç bir şəkildə fayda verməzsə, bu, mövcud vəziyyətin daha da pisləşməsinə səbəb ola bilər, bundan sonra dövlət işsizlik səviyyəsini azaltmaq və məşğulluğu artırmaq üçün siyasəti dəyişmək üçün tədbirlər görür. Odur ki, məşğulluq və işsizliyin göstəricilərinin dinamikası dövlətin əmək bazarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

İşsizlik səviyyəsi proqnozlaşdırılması bəzi problemlərlə də üzləşir. Bu problemləri müəyyənləşdirmək də tədqiqatın vəzifələrindən biridir.

Proqnozmüəyyən məlumatlara əsaslanaraq qabaqcadan görmə deməkdir. Bu zaman "Zaman Seriyaları" üsulları geniş şəkildə istifadə olunur. Proqnozlaşdırma üsulları iki hissədən ibarətdir: Statistik və Mühakimə.

Statistik hissə zaman seriyası və səbəbdən ibarətdir. Zaman seriyası analizinin dörd üsulu var. Bu üsullar sadə hərəkətli orta, ağırlıqlı hərəkətli orta, üstədən düzəldici və regresiya analizidir.

Məsələn, əsas üsullardan biri olan hərəkətli ortalama metodu:

$$\text{Proqnozlaşdırılan } il_t = (il_{t-1} + il_{t-2} + il_{t-3}) / 3 \quad (2)$$

Üstdən düzəldici üsulu da zaman seriyası metodlarından biridir. İstifadə etmək və hesablamaq çox asandır. Metod üçün tənlik isə aşağıdakı kimidir:

$$P_t = P_{t-1} + \alpha (A_{t-1} - P_{t-1}) \quad (3)$$

Gələcək proqnoz = Əvvəlki proqnoz + α (Faktiki – Əvvəlki proqnoz)

P_t = t zamanı üçün proqnoz

P_{t-1} = Əvvəlki zaman üçün proqnoz

α = Düzəldirici sabiti

A_{t-1} = Əvvəlki dövr üçün faktiki tələb və satış

α – proqnoz təhrifinin faizi

İqtisadi - riyazi üsullar. İqtisadi və riyazi üsullardan istifadə edərkən, obyektlərin müşahidə və ölçülməsinə imkan verən şəraitdə modellərin strukturu yaradılır və sınaqdan keçirilir.

Faktorların təsviri və axtarışda olan fenomenin səbəb və təsir strukturu riyazi modelləşdirmənin başlanğıc mərhələsidir.

Statistik metodlar proqnozlaşdırmada xüsusi yer tutur. Riyazi və tətbiq olunan statistika metodları predmetlə bağlı hər hansı bir işin planlaşdırılmasında, ikitərəfli üsullarla əldə edilən məlumatların emalında və faktiki iqtisadi və riyazi üsullardan istifadə edilərkən istifadə olunur.

Plan müəyyən bir dövr üçün nəzərdə tutulmuş işin sifarişidir. Proqnozlaşdırma və planlaşdırma üsulları, 1970-ci illərdən başlayaraq sürətlənmiş bir tempdə zənginləşdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Bunun üçün iki faktor xüsusi rol oynayır. Birincisi, son iqtisadi böhranlardır. İkinci amil informasiya texnologiyaları və kompüter texnologiyasının sürətli yayılmasına aiddir. Proqnozlaşdırma üsulları iki qrupa bölünə bilər. Bunlar intuisiyanın üstünlüyünə, yəni subyektiv prinsiplərə əsaslanan euristik üsullardır. Başqa bir qrup var ki, iqtisadi və riyazi üsullarla formalaşır və onlarda obyektiv prinsiplər üstünlük təşkil edir. Bunlara statistik metodlar daxildir. Bir dərəcə və ya hər iki qrupun elementlərini birləşdirən əhəmiyyətli sayda üsullardır. Heuristik metodlara əsasən proqnoz formalaşdırmaq üçün istifadə olunan yanaşmalar açıq şəkildə ifadə

olunmur və proqnozu verən şəxsdən ayrılmazdır. İntuisiya, keçmiş təcrübə, yaradıcılıq və təxəyyül proqnozunun inkişafında üstünlük təşkil edir. Metodların bu qrupu sosioloji tədqiqat və ekspert üsullarıdır. Qiymətləndirmə verən respondentlər öz qərarlarını birbaşa intuisiyaya və müəyyən səbəbli münasibətlərə, statistika və hesablamalara arxalanaraq əsaslandırma bilərlər. Bazar şəraitində tələblərin proqnozlaşdırılması tez-tez istehlak araşdırmaları, eləcə də ekspertlərin qiymətləndirmələri ilə həyata keçirilir.

Ssenari metodu proqnozlaşdırma və keyfiyyətli yanaşmaları birləşdirən effektiv vasitədir. Ssenari modeli ilk öncə, mümkün olan vəziyyətləri təsvir edir, daha sonra onların həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü göstərir. Ssenaridə nəzərə alınmalı olan əsas amillər müəyyən edilir və bu amillərin gözlənilən hadisələrə necə təsir göstərə biləcəyi göstərilir. Ssenarilər ənənəvi düşünmənin aradan qaldırılmasında təsirli bir vasitədir. Ssenari sürətlə dəyişən indiki və gələcək zamanı təhlil edir, onun hazırlanması xüsusi proqnozlaşdırma metodlarını təcrid edərkən buraxıla biləcək detallar və proseslərdən bəhs etməyi zəruri edir.

Bazar şəraitində ssenari proqnozlaşdırılması aşağıdakılardan ibarətdir:

- vəziyyətin daha yaxşı başa düşülməsi və onun inkişafı;
- potensial təhdidlərin qiymətləndirilməsi;
- əlverişli imkanların müəyyənəşdirilməsi;
- mümkün və müvafiq fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi;
- xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşma səviyyəsini artırmaq.

Planları təsdiqləmək qərarı, bir qayda olaraq, sadəcə meyarların çoxluğu sayəsində çətin deyil, həmçinin qeyri-müəyyənlik, məhdud məlumatlar və yüksək məsuliyyət səbəbləri ilə də çətinləşir. Buna görə də, planları təsdiqləməyin yekun qərarı məhdud sayda əvvəlcədən hazırlanan alternativlərdən heuristik, intuitiv seçim yolu ilə aparılır.

Odur ki, planlaşdırma metodları, qərar qəbul edən tərəfindən şəxsin razılığı üçün alternativlərin və ya planın ən azı bir versiyasının hazırlanması metodudur.

Optimal planlaşdırma metodları - Optimal hazırlanma problemlərini həll edilməsində müəyyən meyarlara görə, ən yaxşı planlar riyazi proqramlaşdırma üsullarından istifadə edə bilər.

İşsizliyin proqnozlaşdırılmasında aşağıdakı üsullardan istifadə edilməlidir:

- analiz və sintez üsulu;
- riyazi metodlar (iqtisadiyyatda elmi istiqamət, iqtisadi sistemlərin öyrənilməsi və riyazi modelləri istifadə edən proseslər);
- statistik metodlar (məlumatların təhlili);
- müqayisə və analogi metod;
- ümumiləşdirmə metodu (son mərhələ);
- eksperimental təxminlərin metodu.

Analiz, obyektin tərkib hissələrinə ayrılması prosesinə əsaslanan bir metoddur. Elm adamları analiz metodunu istifadə edərkən, zehni olaraq öyrənilən obyekti onun tərkib hissələrindən, xüsusiyyətlərindən və əlamətlərindən ayırır.

Sintez, analizdə əldə olunan hissələrin birbaşa birləşməsidir. Sintezin tətbiqinin nəticəsi təhlilin vahid sistemdə istifadə edilməsi nəticəsində əldə olunan məlumatların birləşməsidir.

Elmi yaradıcılıqda analiz və sintez metodları üzvi şəkildə əlaqələndirilir və tədqiq olunan obyektin xüsusiyyətlərinə və tədqiqatın məqsədinə görə müxtəlif formalarda ola bilər.

Metodoloji yanaşmalar, metodlar və alətlər məşğulluq və bazar parametrlərinin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunur. Əmək bazarı əsasən, informasiya komponenti daxil olmaqla bazar infrastruktur işçiləri, sosial və əmək münasibətlərinin yetkinlik dərəcəsi və makroiqtisadi proqnozlaşdırma sistemində bu parametrlərin daxili xarakterli bir ölçüsü vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Bu kontekstdə məşğulluq vəziyyət kimi deyil, proses kimi başa düşülür. Buna görə, məşğulluğun və makroiqtisadi dinamikanın qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadi inkişafın resurslarından biri kimi məşğulluq (əmək) nəzərə alınmaqla müqayisədə daha əhəmiyyətli dərəcədə daha mürəkkəb və çox yönlüdür. Eko-inkişafın resurs komponenti kimi məşğulluğa olan münasibət, "vərdiş edilmiş" problemlərin

yığılmasına səbəb olan sosial problemlərin həllinə qalıcı bir yanaşmaya gətirib çıxarır, hətta daha uzun müddətdir ki, prioritet kimi qəbul edilməmişdir. Məsələn, bu, əmək münasibətlərinin sisteminin global və tam miqyaslı böhranıdır və bu, Azərbaycanda baş verən narahatlıqların əsas generatoru və mülkiyyət əlaqələrinin dəyişməsi və bazarın keçidinə dair bütün dəyişikliklərin əyləcinə çevrilmişdir. Biz hələ böhranı tam olaraq bilmirik. Əmək münasibətləri sistemi Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən narahatlıqların və problemlərin həlli nöqtəsi kimi bir neçə onilliklər ərzində yığılmış və 2000-ci ildən sonra xüsusilə, işsizliyə qarşı sığorta prinsipinin rədd edilməsi, Məşğulluq Fondunun ləğvi, Fe-S hədəfli məşğulluq təşviqat proqramı fəaliyyətinin əmək bazarında əvəz edilməsi və Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin ləğvi ilə əlaqədar olmuşdur. Üstünlüklərin düzəldilməsi və proqnozlaşdırılması modelləri adaptiv proqnozlaşdırma metodlarına aiddir. Əsas xüsusiyyətləri tədqiq olunan proseslərin dinamik xüsusiyyətlərinin davamlı inkişafını nəzərə almaq, bu dinamikaya uyğunlaşmaq, xüsusilə də, mövcud müşahidələrə daha çox ağırlıq və daha çox informasiya dəyərinin cari vaxtda yerləşdirilməsidir. Bu müddətin mənası adaptiv proqnozlaşdırmanın proqnozların minimum gecikmələrlə və nisbətən sadə riyazi prosedurların köməyi ilə yeniləməsini təmin etməsidir.

Ekspensiya düzəldilməsi üsulu müstəqil olaraq Brown R.G. tərəfindən aşkar edilmişdir. Üstdən hamarlaşdırma metodunun mahiyyəti, zaman seriyasının ağırlıqlı hərəkətli orta metodunu istifadə edərək düzəldilməsidir.

Hər zamanki eksponent maddələrin düzəldilməsi məlumatlarda meyllilik və mövsümlük olmaması halında istifadə olunur. Bu vəziyyətdə, proqnoz seriyasının bütün əvvəlki dəyərlərinin ağırlıqlı ortalamasıdır; Zamanla bu vəziyyətdə çəkilər biz keçmişə (geri) keçəndə geometrik olaraq azalır. Buna görə (hərəkətli ortalama metoddan fərqli olaraq), çəkirlərin kəsildiyi bir nöqtə yoxdur. Pragmatik cəhətdən aydın bir sadə üstdən hamarlaşdırma modeli aşağıdakı şəkildə yazıla bilər. Formula tətbiq edilərkən, hər bir yeni düzəldilmiş dəyər (həmçinin proqnoz) mövcud müşahidənin ağırlıqlı ortalaması və düzəldilmiş seriya hesablanır. Aydındır ki, düzəldici nəticə alfa adaptasiya parametridən asılıdır. Bu zaman vahidinə düşən

məlumatların devalvasiya ölçüsünü xarakterizə edən endirim faktorudur. Və proqnozlara dair məlumatların təsiri məlumatların yaşı ilə xeyli azalır.

Qeyd edək ki, hamarlaşdırma parametrlərinin dəyəri 0 və ya 1 ola bilməz, çünki bu halda üstədən hamarlaşdırmanın bir çox fikri rədd edilir. Beləliklə, əgər α 1-ə bərabərdirsə, $F_t + 1$ -in proqnozlaşdırılan dəyəri X_t seriyasının cari dəyərində bərabər gəlir və model ən sadə "saf" modelə meyl edərsə, bu halda proqnoz mütləq əhəmiyyətsiz prosesdir. Əgər α 0'a bərabər olarsa, F_0 (ilkin dəyər) başlanğıc proqnozu dəyəri eyni vaxtda seriyanın bütün sonrakı anları üçün proqnoz olacaq, yəni bu halda proqnoz adi bir üfüqi xətt kimi görünür.

Buna baxmayaraq, hamarlaşdırıcı parametrlərin 1 və ya 0-a yaxın olduğunu düşünün. Beləliklə, əgər α 1-ə yaxındırsa, zaman seriyasının əvvəlki müşahidələri demək olar ki, tamamilə məhəl qoymur. Əgər α 0-a yaxındırsa, mövcud müşahidələr nəzərə alınmır. 0 və 1 arasındakı α dəyərləri ara nəticələr verir. Bir neçə müəllifin fikrincə, α -nın optimal dəyəri 0,05-0,30 arasındadır. Lakin, bəzən α , 0,30-dan çox olarkən daha yaxşı bir proqnoz verir.

Ümumiyyətlə, süni tövsiyələrdən çox istifadə etməklə, optimal α -nı ilkin məlumatlardan (şəbəkə axtarışından istifadə etməklə) qiymətləndirmək daha yaxşıdır. Lakin α dəyəri xüsusi meyarların 0,3 minimumunu aşarsa, bu digər proqnozlaşdırma üsulunun daha dəqiq nəticələr əldə edə biləcəyini göstərir. α optimal dəyərini (yəni, xüsusi meyarlara minimuma endirilməsi) tapmaq üçün adi axtarışdan daha effektiv olan quasi-Nyuton ehtimalı alqoritmindən istifadə edirik.

Aşağıdakı səhvlərə görə üstədən hamarlaşdırıcı modelin necə "təlim keçirdiyini" qiymətləndirməyə imkan verən alternativ variant şəklində tənliyi yenidən yazırıq:

Tənlikdən aydın görünür ki, $t + 1$ dövrü üçün proqnoz artım istiqamətində dəyişikliklərə məruz qalır, əgər vaxt seriyasının real dəyəri t dövründə proqnozlaşdırılan dəyərdən yuxarı olarsa və ya əksinə, X_t -nin F_t -dən az olduğu təqdirdə $t + 1$ dövrü üçün proqnozlaşdırma azaldılmalıdır.

Üstədən hamarlaşdırma üsullarını istifadə edərkən, ilk şərtləri müəyyən etmək həmişə vacibdir (F_0 -ın ilkin proqnozlaşdırılan dəyəri). Düzəliş edilmiş serialın

başlanğıc dəyərinin seçilməsi prosesi başlanğıc kimi adlanır və ya başqa bir şəkildə "istiləşmə" modelidir. Əslində, düzəldilmiş prosesin ilkin dəyəri sonrakı müşahidələrin proqnozunu əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Digər tərəfdən, seçimin təsiri seriyanın uzunluğu ilə azalır və çox sayda müşahidələr üçün qeyri-müəyyən olur. Brown R.G əvvəlcə başlanğıc dəyəri olaraq orta dinamik aralığın istifadə edilməsini təklif etdi. Digər müəlliflər, vaxt seriyasının ilk faktiki dəyərinin ilkin proqnozu kimi istifadə etməyi təklif edirlər.

Ötən əsrin ortalarında Holt, böyümə faktorunu və ya başqa bir meyl (trend faktoru) daxil etməklə sadə üstdən hamarlaşdırma modelini genişləndirməyi təklif etdi. Nəticədə, Holt modeli aşağıdakı kimi yazıla bilər:

Bu üsul xətti tendensiya məlumatlarının mövcudluğunu nəzərə almağa imkan verir. Daha sonra, digər tendensiyalar təklif edildi: üstdən, boşaldılmış və s.

Vinters mövsümi faktorların təsirini təsvir etmək ehtimalı baxımından Holt modelini inkişaf etdirilməsini təklif etdi.

Xüsusilə, o, Holt modelini mövsümi komponentin davranışını təsvir edən bir tənlik əlavə edərək genişləndirdi. Vinters modelinin tənliklər sistemi belədir:

İlk tənlikdə olan fraksiya, mövsümiliyin orqinal seriyadan çıxarılmasına xidmət edir. Census I-in mövsümi parçalanma metodunu istifadə edərək mövsümiliyin çıxarılmasından sonra, alqoritm heç bir mövsümi dalğalanma olmayan "təmiz" məlumatlarla işləyir. Onlar Holt metodu ilə hesablanan "saf" proqnoz mövsümi komponent (mövsümi indeks) ilə çarpıldıqda artıq ən sonuncu proqnozda görünür.

2.2. İşsizliyin proqnozlaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübə

İşsizlik səviyyəsinin gələcəyinin analizi digər dəyişənlərlə əlaqəsi nəzərə alınmadan proqnozlaşdırılması analizin sadə lakin birbaşa üsuludur. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, dəyişməz zaman metodları ilə əldə olunan analizlər həssasdır, həmçinin vaxt və xərc baxımından effektivdir, çünki bu tədqiqatlar dəyişən maraqların digər əlaqəli dəyişənlərə nisbətdə məlum olmayan və ya izah etmək çətin olan tarixi məlumatlarını istifadə edir. .

Burada 2008-ci ilin üçüncü rübündən 2013-cü ilin dördüncü rübünədək seçilmiş beş Avropa ölkəsi üçün MINITAB 14 statistika proqramı istifadə edərək, cins və yaş qrupları üzrə ümumi işsizlik nisbəti faizlə ifadə olunmuşdur. 2001-ci ilin birinci rübündən 2008-ci ilin ikinci rübünə kimi olan zaman aralığı, yəni qlobal maliyyə böhranından əvvəlki dövrdə bütün ölkələrdə işsizlik səviyyəsi aşağı düşdüynə görə bu illəri əhatə edən təhlilin analizə daxil olmadığını vurğulamaq vacibdir. Bu tendensiyadakı fasilə 2008-ci ilin üçüncü rübündə başlayan qlobal maliyyə böhranının başlanğıcı idi. Yəni, bundan sonra bütün təhlil edilən ölkələrdə ümumi işsizlik nisbətində artım müşahidə olunur və daha ətraflı təhlil edilmişdir. Bu bölümdə məqsəd üçüncü bölmədə göstərilən ən qısa müddətdə ən dəqiq analizləri müəyyən edən üstədən hamarlaşdırıcı modellər qrupları daxilində adekvat bir model müəyyənlişdirməkdir. Daha sonra, seçilmiş model əsasında ümumi işsizlik səviyyəsinin gələcək dəyəri 2014-cü il üçün təxmin ediləcək. Əvvəlki proqnoz qısamüddətli proqnozlardır və nəzərə alsaq ki, çox sayda faktor işsizlik səviyyəsinə təsir edir, bu proqnoz qısa müddətlik mümkün ola bilər. Cəmi işsizlik nisbəti barədə rüblük məlumatlardan istifadə etdiyimizdən, "mövsümi" şərtlərə görə üfüqiproqnozlaşdırma $\tau = 4$ hələ də etibarlı sayılır ki, bu faktiki olaraq bir müddət əvvəl proqnozlaşdırılır (bir addım əvvəlki proqnoz).

Ən uyğun hamarlaşdırma sabitini seçmək üçün universal qəbul edilmiş müəyyən bir üsul yoxdur. Bəzi praktikantlar hər zaman 0,1 və ya 0,2 ətrafında bir dəyər istifadə etməyi məsləhət görürlər. Digərləri ortalama mütləq faiz xətasının (OMFX) minimuma endirilənə qədər fərqli hamarlaşdırma sabitlərini yoxlamağı məsləhət görürlər. Nəhayət, ən yaxşı hamarlaşdırma sabitini seçmək

üçün optimallaşdırma seçimindən istifadə etməyi təklif etdi. Bu yazının empirikmodellərinin istifadəsi zamanı hamarlaşdırma sabitinin seçilməsi variantlarının sayı minimuma endirildi harda ki, toplama və vurma əməliyyatlı Holt-Winter modelləri istifadə edilsə ortalama mütləq faiz xətasını (OMFX) minimuma endirilənə qədər fərqli hamarlaşdırma sabitləri yoxlanılarkən seçilən sabit istifadə edilir. Növbəti hissədə yalnız optimal hamarlaşdırma sabitləri olan modellər göstərilir və şərh olunur. Proqnozlaşdırılan proqnoz nümunələrinin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün aşağıdakı dəqiqlik tədbirləri tətbiq olundu: Ortalama kvadrat yayınması (OKY) hansı ki, proqnoz səhvində dəyişkənliyin bir ölçüsüdür və bu ifadə ilə hesablanır:

$$OKY = \sum_{t=1}^n (Y_t - F_t)^2 / n \quad (4)$$

Ortalama mütləq yayınma (OMY) proqnoz səhvinin orta ölçüsünü ölçür və bu düsturla hesablanır:

$$OMY = \sum_{t=1}^n |Y_t - F_t| / n \quad (5)$$

Və ortalama mütləq faiz xətası (OMFX) bu şəkildə hesablanır:

$$OMFX = \sum_{t=1}^n \left[\frac{Y_t - F_t}{Y_t} \right] / n * 100 \quad (6)$$

Üçüncü hissədə olan seçilmiş OKY (Ortalama Kvadrat Yayınma), OMY (Ortalama Mütləq Yayınma), OMFX (Ortalama Mütləq Faiz Xətası) kriteriyalarına əsasən, təhlil edilən beş Avropa ölkəsində maraq dəyişəninin ən doğru proqnozlaşdırılması modeli seçiləcəkdir.

Cədvəl 1. Proqnozlaşdırma modelləri və dəqiqlik tədbirləri (Yunanıstan, İspaniya, Xorvatiya)

YUNANISTAN			İSPANİYA			XORVATİYA		
OMFX	OMY	OKY	OMFX	OMY	OKY	OMFX	OMY	OKY
Model 1: İkiqat üstədən hamarlaşdırıcı								
4.992	0.649	0.771	3.933	0.733	1.079	7.879	1.017	1.605
Model 2: Holt-Wintersin vurma əməliyyatlı metodu								
4.721	0.839	1.084	7.759	1.618	3.796	4.695	0.643	0.613
Model 3: Holt-Wintersin toplama əməliyyatlı metodu								
3.684	0.715	0.925	7.678	1.595	3.683	4.794	0.647	0.698

Mənbə: Forecasting unemployment rate in selected European countries using smoothing methods <https://www.researchgate.net/>

Cədvəl 2. Proqnozlaşdırma modelləri və dəqiqlik tədbirləri (İtaliya, Portuqaliya)

İTALİYA			PORTUQALIYA		
OMFX	OMY	OKY	OMFX	OMY	OKY
Model 1: İkiqat üstdən hamarlaşdırıcı					
8.647	0.779	0.946	4.202	0.522	0.409
Model 2: Holt-Wintersin vurma əməliyyatlı metodu					
4.679	0.420	0.274	5.116	0.696	0.759
Model 3: Holt-Wintersin toplama əməliyyatlı metodu					
4.966	0.443	0.271	5.125	0.699	0.768

Mənbə: Forecasting unemployment rate in selected European countries using smoothing methods

<https://www.researchgate.net/>

Cədvəl 1-də və 2-də verilmiş nəticələrə və proqnozlaşdırma dəqiqliyinə görə, ortalama mütləq faiz xətasına (OMFX) əsasən, Yunanıstanda işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçün optimal metod Holt-Wintersin toplama əməliyyatlı metodudur. İspaniya vəziyyətində ortalama mütləq faiz xətasına görə, optimal metod ikiqat üstdən hamarlaşdırıcı metoddur. Bundan əlavə, Xorvatiya və İtaliya üçün işsizlik nisbəti üçün ən yaxşı proqnozlaşdırma metodu Holt-Wintersin vurma əməliyyatlı metodudur.

Portuqaliyada işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçün ən yaxşı metod ikiqat üstdən hamarlaşdırıcı metodudur.

Bundan əlavə, 2014-cü ilin birinci rübündə işsizliyə görə Eurostat tərəfindən nəşr olunan faktiki məlumatlara baxdıqda, biz bir az fərqli nəticəyə gəlirik. Cədvəl 3-də 2014-cü ilin birinci rübündə proqnozlaşdırma metodları təhlil edilərək faktiki və proqnozlaşdırılan işsizlik səviyyəsinin analizi verilmişdir.

Buna əsasən deyə bilərik ki, İtaliya istisna olmaqla bütün təhlil edilmiş ölkələr üçün ikiqat üstdən hamarlaşdırıcı ən dəqiq model hesab olunur. İtaliya üçün isə Holt-Wintersin toplama əməliyyatlı metodu ən dəqiq proqnozu verir.

Müəlliflər Eurostat tərəfindən aparılan son təhlildə bəzi maraqlı tendensiyalar ortaya çıxdığı üçün işsizliyin gələcək dəyərlərini proqnozlaşdırmaq üçün uyğun potensial proqnozlaşdırma modellərini araşdırmağın kifayət qədər çətin olduğu qənaətinə gəldilər.

Cədvəl3. Seçilmiş Avropa ölkələri üçün real və proqnozlaşdırılmış işsizlik dərəcələri

Ölkələr	Real məlumat	İkiqat üstdən hamarlaşdırıcı	Holt-Wintersin vurma əməliyyatlı metodu	Holt-Wintersin toplama əməliyyatlı metodu
Yunanıstan	27.9	28.614	30.237	30.047
İspaniya	25.9	25.951	28.622	28.470
Xorvatiya	18.9	18.510	17.741	19.297
İtaliya	13.6	13.808	13.855	13.619
Portuqaliya	15.3	15.585	17.788	17.763

Mənbə: Forecasting unemployment rate in selected European countries using smoothing methods

<https://www.researchgate.net/>

Empirikanaliz üçün beş Avropa ölkəsi, yəni: Xorvatiya, Yunanıstan, İtaliya, Portuqaliya və İspaniya seçilmişdir. Analiz zamanı onların arasında əhəmiyyətli fərqlər olmasına baxmayaraq, ölkələrin hamısında işsizlik nisbətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu görüldü. Bu məqalənin məqsədi müxtəlif metodları analiz etməklə gələcək işsizlik səviyyəsini müəyyən edə biləcək ən uyğunmetodu seçməkdir. Empirik təhlilin nəticələrinə görə, Yunanıstanda işsizlik nisbətinin proqnozlaşdırılması üçün optimal metodHolt-Wintersin toplama əməliyyatlı metodudur. İspaniya üçün OMFY-na əsasən, ən uyğun modelikiqat üstdən hamarlaşdırıcı metoddur. Bundan başqa, Xorvatiya və İtaliya üçün işsizlik nisbəti üçün ən yaxşı proqnoz modeli Holt-Wintersin vurma əməliyyatlı metodudur. Nəhayət, Portuqaliyada işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçün ən yaxşı metodikiqat üstdən hamarlaşdırıcı metoddur.

Bununla yanaşı, 2014-cü ilin birinci rübündə işsizlik səviyyələrinə görə Eurostat tərəfindən nəşr olunan faktiki məlumatları və proqnozlaşdırılan məlumatları araşdırdığımızda müxtəlif nəticələrə gəlirik. Buna istinadən deyə bilərik ki, İtaliya istisna olmaqla bütün təhlil edilmiş ölkələr üçün ikiqat üstdən hamarlaşdırıcı metod ən dəqiq model hesab olunur. İtaliya üçün isəHolt-Wintersin toplama əməliyyatlı metoduən dəqiq proqnozu verir.

III Fəsil AZƏRBAYCANDA 2019-CU İL ÜÇÜN İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASI

3.1. Azərbaycanda işsizlik və bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin ilkin statistik təhlili

2018-ci il avqustun 1-i üzrə ilkin məlumatlara görə, Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin sayı 5 milyon 120,8 min nəfər olmuşdur və onların 4 milyon 869,2 min nəfərini məşğul əhali təşkil etmişdir.

Cədvəl 4.Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadi fəal əhali - min nəfər	4757.8	4840.7	4915.3	5012.7	5073.8
Məşğul əhali - min nəfər	4521.2	4602.9	4671.6	4759.9	4822.1
mülkiyyət növləri üzrə:					
dövlət	1169.4	1178.2	1176.1	1171.4	1158.4
qeyri-dövlət	3351.8	3424.7	3495.5	3588.5	3663.7
İşsiz əhali - min nəfər	236.6	237.8	243.7	252.8	251.7
Məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi işsiz statusu almış şəxslər	36206	28690	28877	32972.0	38481
onlar arasında işsizliyə görə müavinət alanlar	636	1613	1543	1857.0	6974
İqtisadiyyatda məşğul olan qadınlar - min nəfər	2183.7	2226.8	2263.4	2294.2	2319.3
İqtisadiyyatda muzzdla işləyənlər - min nəfər	1514.0	1519.7	1502.5	1514.3	1525.0
Muzzdla işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqı – manat	425.1	444.5	466.9	499.8	528.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən AZƏRTAC-a bildirilən məlumata əsasən, 2018-ci il iyulun 1-i vəziyyətinə muzzdla işləyən əhalinin sayı 1 milyon 546,2 min nəfər, həmçinin dövlət sektorunda işləyənlər 885,7 min nəfər, qeyri-dövlət sektorunda işləyənlər isə 660,5 min nəfər təşkil etmişdir. Neft sektorunda işləyənlərin sayı 33,7 min nəfər , qeyri-neft sektorunda işləyənlərin sayı isə 1 milyon 512,5 min nəfər olmuşdur.

Müəssisə və təşkilatlarda muzzdla işləyənlərin 23.8%-i məhsul istehsalı sahələrində, o cümlədən 7.2%-i tikintidə, 6.8%-i emal sənayesində, 3.3%-i kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı sahələrində, 2.6%-i su təchizatı, tullantıların emalı və təmizlənməsi, 2.2%-i mədənçıxarma sənayesində, 1.7%-i

elektrik enerjisi, buxar və qaz istehsalı, təchizatı və bölüşdürülməsi sahələrində məşğul olmuşdur. Xidmət sahəsində çalışanların 21.4%-i təhsil, 18.8%-i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 8,5%-i əhaliyə sosial xidmətlərin və səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi, 7%-i dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, 4.6%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 3.5%-i istirahət, əyləncə və incəsənət, 3.4%-i peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 1.8%-i yardımçı və inzibati xidmətlərin göstərilməsi, 1.6%-i rabitə və informasiya, 1.6%-i maliyyə və sığorta fəaliyyəti, 1.5%-i ictimai iaşə və turistlərin yerləşdirilməsi, 1.5 %-i daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar və sonda 1%-i başqa sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi sahələrində çalışıb.

Cədvəl 5. Əmək ehtiyatları

	2013	2014	2015	2016	2017
Əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhali	6102.6	6150.3	6198.7	6207.0	6262.2
İqtisadiyyatda məşğul və əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı əhali	128.1	134.5	137.2	143.4	145.9
Cəmi	6230.7	6284.8	6335.9	6350.4	6408.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/labour/>

İkinci rübün sonunda respublika ərazisində haqqı ödənilmiş olan əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmağa görə verilən və müddəti uzadılan iş icazələrindən qüvvədə olanlara sahib olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan əhəlinin sayı 2 min 334 nəfər təşkil etmişdir.

Bu insanlarda 33.3%-i tikintidə, 30.2%-i mədənçıxarma sənayesində, 8.6%-i emal sənayesində, 6.1%-i ictimai iaşə və turistlərin yerləşdirilməsi, 5.2%-i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 3.6%-i təhsil və 13%-i başqa sahələrdə məşğul olmaq məqsədi ilə iş icazələrinə sahib olub.

Bir işçiyə düşən orta aylıq iş saatları yanvar-iyun aylarında 148 saat təşkil etmişdir.

Avqustun 1-i vəziyyətinə əsasən məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən ölkədə rəsmi işsiz statusu verilən əhəlinin sayı 36,1 min nəfər olmuşdur, onların

37.1%-ini qadınlar təşkil etmişdir. İşsizlikdən sığorta ödənişinin orta miqdarı 273,9 manat olmuşdur.

2018-ci ilin sonuna əsasən ölkə ərazisində əcnəbi haqqı ödənilmiş əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı 5 min 48 nəfər olmuşdur. Onların 32.1%-i mədən sənayesində, 30.6%-i tikintidə, 9.9%-i emal sənayesində, 6%-i təhsil, 4%-i ictimai iaşə və turistlərin yerləşdirilməsi, 3%-i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 3%-i əhaliyə sosial xidmətlərin və səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi, 11.4%-i isə digər sahələrdə işləyib.

Cədvəl 6. İqtisadi fəal əhali

	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadi fəal əhali - min nəfər	4757.8	4840.7	4915.3	5012.7	5073.8
kişilər	2436	2475.7	2510.8	2573.2	2609.0
Qadınlar	2321.8	2365.0	2404.5	2439.5	2464.8
Məşğul əhali - min nəfər	4521.2	4602.9	4671.6	4759.9	4822.1
kişilər	2337.5	2376.1	2408.2	2465.7	2502.8
Qadınlar	2183.7	2226.8	2263.4	2294.2	2319.3
İşsiz əhali- min nəfər	236.6	237.8	243.7	252.8	251.7
kişilər	98.5	99.6	102.6	107.5	106.2
Qadınlar	138.1	138.2	141.1	145.3	145.5
Məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusunu əldə etmiş şəxslər - nəfər	36206	28690	28877	32972	38481
kişilər	21188	17383	17728	20418	24496
Qadınlar	15018	11307	11149	12554	13985
Onlar arasından:					
işsizliyə görə müavinət alanlar - nəfər	2387	2768	3117	3292	3111
kişilər	1173	1313	1520	1601	1808
Qadınlar	1214	1455	1597	1691	1303

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi,

<https://www.stat.gov.az/source/labour/>

2019-cu il fevralın 1-nə əsasən iqtisadi fəal əhali 5 milyon 130,3 min nəfər təşkil edib, onlardan 4 milyon 876,4 min nəfər məşğul əhali olub. Novator.az-ın məlumatına əsasən, Dövlət Statistika Komitəsində muzzla işləyənlərin sayı yanvarın 1-nə 1 milyon 548,9 min nəfər göstərilmişdir. Qeyd edilir ki, iqtisadiyyatda neft sektorunda 34,2 min nəfər əhali, qeyri-neft sektorunda isə 1 milyon 514,7 min nəfər əhali işləyib.

Məşğulluq xidməti orqanlarında fevralın 1-nə 19,9 min nəfər işsiz əhali qeydiyyatdan keçib. İşsizlikdən sığorta ödənişinin orta miqdarı 216,7 manat təşkil edib.

Dövlət Statistika Komitəsinə əsasən, 2018-ci ildə 127,4 min daimi iş yeri açılmışdır və 41,1 min iş yeri bağlanmışdır.

3.2. Azərbaycanca işsizliyin riyazi-ekonometrik üsullarla proqnozlaşdırılması

Çəkili hərəkətli orta metodu sadə hərəkətli orta metodundan fərqlənir. Adından da göründüyü kimi, bu metodda çəkilərin istifadəsi vacib prosesdir.

Çəkili hərəkətli orta metodunun hesablanma tənliyi:

$$\text{Proqnoz}_{il\ x} = \varphi_1 * \dot{ID}_{t-1} + \varphi_2 * \dot{ID}_{t-2} + \varphi_3 * \dot{ID}_{t-3} \quad (7)$$

φ_1 – x-1 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-1}$ – x-1 ilinin real işsizlik dərəcəsi

φ_2 – x-2 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-2}$ – x-2 ilinin real işsizlik dərəcəsi

φ_3 – x-3 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-3}$ – x-3 ilinin real işsizlik dərəcəsi

Çəkili hərəkətli orta metodu müxtəlif illik intervallarla hesablanı bilər. Yuxarıdakı tənlik 3 illik interval ilə proqnozlaşdırmağa kömək edir. Hər bir ilin məlumatları müxtəlif çəkilər vasitəsilə çoxaldılır. Çəkilər başqa məlumatlar arasında öz əhəmiyyətini göstərir. Ümumiyyətlə, sonuncu real məlumatlara yaxın olan məlumatlar başqalarına nisbətən daha böyük çəki alır. Məsələn, il_{t-1} maksimum çəki alır, çünki bu, proqnozlaşdırılan ildən əvvəlki ilin göstəricisidir.

Proqnozlaşdırıcı ekstrapolyasiya metodlarının mahiyyəti tədqiqat obyektlərində vaxt dəyişikliklərinin və aşkar edilmiş nümunələrin gələcəyə paylanmasıdır.

"Ekstrapolyasiya" termini bir neçə şərhə malikdir. Sözü ən geniş mənada, ekstrapolyasiya fenomenin bir hissəsini müşahidə etməkdən yaranan nəticələrin yayılmasına aid olan elmi tədqiqat metodudur. Daha dar mənada, ekstrapolyasiya

bu sıra xaricindəki digər dəyərlərdən ibarət bir sıra məlumat funksiyalarının axtarışdır. Ekstrapolyasiya keçmiş və indiki sabit iqtisadi inkişaf tendensiya­larının və onların gələcəyə köçürülməsinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Proqnozlaşdırmada ekstrapolyasiya vaxt seriyasını öyrənməkdə istifadə olunur və təyinat sahəsinə aid olan müəyyən nöqtələrdə müəyyən bir funksiyanın davranışı ilə bağlı məlumatı istifadə edərək, təyinat sahəsindən kənar bir funksiyanın dəyərlərini tapır. Vaxt seriyası eyni vaxtda istehsal edilən göstəricinin (ümumi gəlir, ümumi investisiya, iqtisadiyyatda işləyənlərin sayı və s.) ardıcıl ölçmələrindən ibarətdir. Zaman seriyasının analizi aşağıdakı tapşırıqları həll etməyə imkan verir:

- 1) Bir qayda olaraq orta səviyyədə müntəzəm dəyişikliklər, eləcə də təsadüfi dövrü dalğalanmalar tendensiyasına daxil olan vaxt seriyasının strukturunu öyrənilməsi;
- 2) Vaxt seriyaları arasında korrelyasiya əlaqələri şəklində ortaya çıxan proseslər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini araşdırılması;
- 3) Vaxt seriyası ilə təmsil olunan prosesin riyazi modelinin qurulması;
- 4) Hamarlaşdırıcı və süzgəc vasitəsi ilə vaxt seriyasının transformasiyası.

Trend təhlili riyazi trend modelinin qurulması və bu əsasda seriyanın gələcək dəyərlərinin proqnozlaşdırılması ilə vaxt seriyasının orta dəyərindəki dəyişiklikləri öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Trend təhlili analogi ekstrapolyasiya metodları, regression modelləri və istehsal funksiyaları əsasında aparılır.

Praktiki işdə, proqnozlaşdırılan göstəricilərin vaxt seriyası aşağıdakı elementar funksiyalar ilə təxmin edilir:

$$Y=a_0+a_1X \text{ (Düz xətt tənliyi)}$$

$$Y=a_0+a_1X+ a_2X^2 \text{ (İkinci təklif parabolası);}$$

$$Y=a_0+a_1X+a_2X^2+a_3X^3 \text{ (Üçüncü təklif parabolası);}$$

$$Y=a_0+a_1\ln X \text{ (Logarifmik);}$$

$$Y=a_0X^{a_1} \text{ (Güc);}$$

$$Y=a_0+a_1x \text{ (Göstərici).}$$

Prospektiv və retrospektiv ekstrapolyasiyalar mövcuddur. Prospektiv ekstrapolyasiya tədqiq edilmiş dövrdə səviyyə dəyişikliklərinin ortaya çıxmış modelinin əsasında gələcək üçün bir sıra dinamikanın səviyyəsinin davam etməsini nəzərdə tutur. Retrospektiv ekstrapolyasiya keçmişə bir sıra dinamik seriya səviyyəsinin davam etdirilməsi ilə xarakterizə olunur.

İnterpolyasiya anlayışı ekstrapolyasiyanın əksinə, tərif daxilində bir funksiyanın aralıq dəyərlərinin tapılmasını əhatə edir.

Ekstrapolyasiya edərkən ehtimal olunur:

- 1) Göstəricilərin cari dəyişim periodu trayektoriya cərəyanı ilə xarakterizə oluna bilər.
- 2) Cari dövrdə texniki və iqtisadi göstəriciləri müəyyən edən əsas şərtlər gələcəkdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmayacaq, yəni gələcəkdə onlar keçmişdə və indiki dövrdə olduğu kimi eyni qanunlara görə dəyişəcəklər.
- 3) Trend xəttindən göstəricilərin faktiki dəyərlərinin sapmaları təsadüfi və normal qanuna görə bölüşdürülür.

EXCEL istifadə edərək sosial proseslərin proqnozlaşdırıcı ekstrapolyasiya üsulları ilə proqnozlaşdırılması aşağıdakı metodlarla həyata keçirilə bilər:

- hərəkətli ortalama metodu
- eksponentlərin hamarlaşdırılması metodu.

R. Brown tərəfindən hazırlanmış eksponensial hamarlaşdırma üsulu prosesin orta səviyyəsini deyil, sonuncu müşahidə zamanı inkişaf edən meylin parametrlərinin qiymətləndirilməsini əldə etməyə imkan verir. Bu metod zaman keçdikcə orta səviyyədə əlaqə saxlayan dinamikaların seriyasına əsasən əsaslandırılmış proqnozlar verməyə imkan verir və son dövrlərdə müşahidə edilən göstəricilərə geniş hesabat verir.

Metodun mahiyyəti, ağırlıqların sərt bir qanuna tabe olduğu çəkili hərəkətli ortalama köməyi ilə vaxt seriyasını hamarlaşdırmaqdır. Eksponentlərin hamarlaşdırılması üsulu sadəcə mövcud asılılığı gələcək

üçün ekstrapollaşdırmır, həmçinin zamanla dəyişən şərtlərə uyğunlaşdırır. Buna görə də, effektiv və etibarlı orta müddətli proqnozlaşdırma üsuludur.

Trendin xətti funksiya ilə təsvir olunduğu ən ümumi hal üçün eksponent maddələrin düzəldilməsi metodunun tətbiqini nəzərdən keçirək. Bu vəziyyətdə ilk dərəcənin bir polinomu istifadə olunur və bu tendensiya Taylor seriyasının iki müddəti və vaxtından asılı olaraq bəzi kiçik sayılarla ifadə edilir:

$$Y = A + Bt .$$

Bu ifadəyə Brownun linear modeli deyilir. Başlanğıc şərtləri seçərkən, Brown, əsl zaman seriyasını ən kiçik kvadratlara uyğunlaşdıraraq A, B hesablamasını təklif edir. Eksponentlərin hamarlaşdırılması prosesi zəncir hesablamalarına əsaslanır. İlkin olaraq, A və B bərabərləşən əyrilərin başlanğıc parametrləri düstur istifadəsi ilə tapılan ilkin şərtlər vasitəsi ilə yaradılmışdır. Bu şərtlərdən asılı olaraq hamarlaşdırma xüsusiyyətləri formullar vasitəsilə müəyyən edilir, daha sonra orijinal dinamik seriyada ilk növbədə eksponensial hamarlaşdırıcı əmsallar və sonda xətti hesablanmış dəyər ($y = A + Bt$). qiymətləndirilir. İlk mərhələdə əldə edilən hamarlaşdırıcı xüsusiyyətlər daha sonra nəzərə alınan dinamik seriyalarda ikinci hamarlaşdırılmış dəyərin hesablanması üçün giriş məlumatları kimi istifadə olunur. Hesablamalar orijinal zaman seriyasının bütün dəyərlərini düzəldənə qədər davam edir. Tənlik əmsalları orijinal dinamik seriyada sonuncu dəyərin eksponensial hamarlaşdırılması ilə tapılır və daha sonra növbəti proqnoz üçün istifadə olunur.

Dinamiklərin seriyası göstəricilərdə kəskin dalğalanma ilə xarakterizə olduqda hərəkətli orta üsul istifadə olunur. Belə seriyalar, bir qayda olaraq, zamanla zəif bir əlaqəyə malikdir və dəyişikliyin aydın tendensiyasını göstərmir. İnkişaf trendini müəyyən etmək üçün ən ümumi və sadə bir yol, dinamik seriyanın hamarlaşdırılması və ya birləşdirilməsidir.

Hamarlaşdırma və ya tənzimləmə proseslərinin aparıldığı müxtəlif texnikaların mahiyyəti dinamik seriyanın faktiki səviyyələrini orijinal

məlumatlardan daha az dəyişkənliyi olan hesablamalarla əvəz etmək üçün azalıb.

Düzəlişin ən sadə metodlarından biri hərəkətli ortalamaların hesablanmasıdır. Onların istifadəsi dövrü və təsadüfi dalğalanmaları düzəltməyə imkan verir və bununla da mövcud inkişaf trendini ortaya qoyur.

Hərəkətli ortalama metodu bir vaxt seriyasının təsadüfi sallanmalarından yayınmasını təmin edir, və bu, seçilmiş intervaldakı dəyərlərin ortalama aritmetik dəyərlərlə əvəz edilməsi ilə əldə edilir. Qiyməti sabit olaraq qalan interval tədricən bir müşahidədən keçir. Sürüşmə aralığının P dəyəri minimumdan ($P=2$) maksimuma ($P = N-1$, burada N nəzərdə tutulan vaxt seriyasının uzunluğudur.) qədər hər hansı bir dəyər ala bilər. Hamarlaşdırılmış sıra $P-1$ müşahidəsində orijinal sıradan daha qısadır.

Hərəkətli ortalama metodunun istifadəsi zamanı hər şeydən əvvəl, vaxt seriyasında təsadüfi yayınmanın qarşılıqlı ödəmənməsini təmin edən sürüşmə aralığının dəyərini müəyyən edilir. Göstəricilərdə müəyyən dəyişikliklər olduqda, sürüşmə intervalı dövrün müddətinə bərabər olmalıdır. Göstəricilərin dəyişməsində dövrilik olmadığı təqdirdə müxtəlif hamarlaşdırıcı parametr ilə çox dəyişkən hesablama aparmaq məsləhət görülür.

Ən yaxşı variant P birləşdirilmiş seriyanın (əmsallar, artım tempi və s.) bir sonrakı qiymətləndirilməsinə əsasən müəyyən edilir. Bu şəkildə tapılan sürüşmə parametri sosial-iqtisadi prosesləri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir.

İndi isə 2019-cu il üçün Azərbaycanda işsizlik səviyyəsini çəkili hərəkətli metodu ilə proqnozlaşdıraraq.

Doğru proqnozlaşdırma üçün real məlumatlara ehtiyac vardır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bir neçə proqnozlaşdırma üsulu var, lakin 2019-cu ildə işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçün biz çəkili hərəkətli orta

üsuldan istifadə edəcəyik. Proqnozlaşdırma prosedurlarında 3 növ hərəkət intervalları istifadə ediləcək. Bu intervallar 2, 3 və 4 illik dövrlər olacaqdır. Həmçinin müxtəlif növ çəkilər yoxlanılacaq.

$$\text{Proqnoz}_{il\ x} = \zeta_1 * \dot{ID}_{x-1} + \zeta_2 * \dot{ID}_{x-2} \quad (8)$$

$\text{Proqnoz}_{il\ x}$ - proqnozlaşdırılan işsizlik dərəcəsi

ζ_1 – x-1 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-1}$ – x-1 ilinin real işsizlik dərəcəsi

ζ_2 – x-2 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-2}$ – x-2 ilinin real işsizlik dərəcəsi

Bu tənlik 2 illik intervalda çəkili hərəkətli orta hesablamayı göstərir. ζ_1 və ζ_2 hər bir ilin çəkilərini göstərir. Əgər 3 il müddətini seçsək, tənlik aşağıdakı kimi olacaq:

$$\text{Proqnoz}_{il\ x} = \zeta_1 * \dot{ID}_{x-1} + \zeta_2 * \dot{ID}_{x-2} + \zeta_3 * \dot{ID}_{x-3} \quad (9)$$

ζ_1 – x-1 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-1}$ – x-1 ilinin real işsizlik dərəcəsi

ζ_2 – x-2 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-2}$ – x-2 ilinin real işsizlik dərəcəsi

ζ_3 – x-3 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-3}$ – x-3 ilinin real işsizlik dərəcəsi

4 illik müddətdə isə tənlik aşağıdakı kimidir:

$$\text{Proqnoz}_{il\ x} = \zeta_1 * \dot{ID}_{x-1} + \zeta_2 * \dot{ID}_{x-2} + \zeta_3 * \dot{ID}_{x-3} + \zeta_4 * \dot{ID}_{x-4} \quad (10)$$

ζ_1 – x-1 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-1}$ – x-1 ilinin real işsizlik dərəcəsi

ζ_2 – x-2 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-2}$ – x-2 ilinin real işsizlik dərəcəsi

ζ_3 – x-3 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-3}$ – x-3 ilinin real işsizlik dərəcəsi

ζ_4 – x-4 ilinin çəkisi

$\dot{ID}_{x-4}$ – x-4 ilinin real işsizlik dərəcəsi

Tənliklərə əsasən, proqnoz dərəcələrinin cədvəli aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 7. Azərbaycanda real və proqnozlaşdırılan işsizlik səviyyəsi (2002-2018)

İllər	İşsizlik dərəcəsi	2 illik çəkili hərəkətli orta	3 illik çəkili hərəkətli orta	4 illik çəkili hərəkətli orta
2002	10,00%	11,20%		
2003	9,20%	10,30%	10,60%	
2004	8,00%	9,47%	9,75%	10%
2005	7,30%	8,40%	8,73%	9%
2006	6,60%	7,53%	7,85%	8%
2007	6,30%	6,83%	7,07%	7%
2008	5,90%	6,40%	6,57%	7%
2009	5,70%	6,03%	6,15%	6%
2010	5,60%	5,77%	5,87%	6%
2011	5,40%	5,63%	5,68%	6%
2012	5,20%	5,47%	5,52%	6%
2013	5,00%	5,27%	5,33%	5%
2014	4,90%	5,07%	5,13%	5%
2015	5,00%	4,93%	4,98%	5%
2016	5,00%	4,97%	4,97%	5%
2017	5,00%	5,00%	4,98%	5%
2018	5,00%	5,00%	5,00%	4.98%

Mənbə: Cədvəl tədqiqatçının əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir.

2, 3 və 4 il aralığında bütün çəkili hərəkətli ortalamaların hesablamalarından sonra cədvəl yaranır. 2 il aralığında tənlikdə istifadə edilən çəkilər $1/3$ və $2/3$, 3 illik dövrdə çəkilər $1/6$, $2/6$ və $3/6$, və ən sonda 4 il aralığında çəkilər $1/10$, $2/10$, $3/10$, $4/10$ kimi istifadə olunur. Daha əvvə qeyd edildiyi kimi, müxtəlif çəkilər istifadə edilə və yoxlanıla bilər.

Cədvəldə gördüyümüz kimi, 2 illik interval ilə proqnozlaşdırılan dərəcələr real dərəcələrə digərləri ilə müqayisədə daha çox oxşardır. Məsələn, real dərəcə 2010-cu ildə 5,60%, proqnoz dərəcəsi isə 2 il aralığında 5,77%, 3 illik müddətdə 5,87, 4 illik intervalda isə 6% təşkil edir. Ancaq bəzi illərdə 3 illik və 4 illik interval ilə proqnozlaşdırılan dərəcələr 2 illik dövrə nisbətən daha çox real məlumatlara bənzəyir. Beləliklə, müşahidə vasitəsi ilə hansı yolun daha yaxşı olduğunu müəyyən etmək çətindir.

Dissertasiya işinin məqsədi çəkili hərəkətli orta hesablaması ilə Azərbaycanda işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmaq olmuşdur. Əvvəlcə bütün real statistik məlumatları götürdük və bu üsulu real dərəcələrə tətbiq etdik. Bütün bu hesablamalardan sonra 2019-cu ildə işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırma bilərik. Düzgün proqnozlaşdırma üçün bizə əvvəlki ilin real dərəcəsi lazımdır. Buna görə də, 2020-ci ildəki işsizlik dərəcəsini proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Çünki, 2019-cu ilin real dərəcəsini bilmirik. Əvvəlcə 2 illik aralıq tətbiq olunacaq və hesablama bu şəkildə olacaq:

$$P. D. 2019 = 2/3 * 5,00\% + 1/3 * 5,00\% \quad (11)$$

P.D – Proqnoz Dərəcəsi

Bu tənlikdə 2/3 və 1/3 çəkilərdir və hər iki 5,00% 2018 və 2017-ci ildəki real işsizlik nisbətini göstərir. 2 illik intervala əsasən, 2019-cu ildən 2 il əvvəlki hallar nəzərə alınmalıdır.

Daha sonra 2019-cu il üçün 3 illik aralıq hesablanmalıdır. Hesablama bu şəkildə olacaq:

$$P. D. 2019 = 3/6 * 5,00\% + 2/6 * 5,00\% + 1/6 * 5,00\% \quad (12)$$

Yenə 3/6, 2/6 və 1/6 çəkilərdir. 5,00%, 5,00% və 5,00% isə 2018, 2017 və 2016-cı il üçün real işsizlik nisbətidir.

Son olaraq 4 illik interval aşağıdakı kimi hesablanacaq:

$$PD(2019) = 4/10 * 5,00\% + 3/10 * 5,00\% = 2/10 * 5,00\% + 1/10 * 5,00\% \quad (13)$$

Cədvəl 8. 2019cu il üçün proqnozlaşdırılan işsizlik dərəcəsi

İLLƏR	İŞSİZLİK DƏRƏCƏSİ	2-illik çəkili hərəkətli orta	3-illik çəkili hərəkətli orta	4- illik çəkili hərəkətli orta
2014	4,90%	5,07%	5,13%	5%
2015	5,00%	4,93%	4,98%	5%
2016	5,00%	4,97%	4,97%	5%
2017	5,00%	5,00%	4,98%	5%
2018	5,00%	5,00%	5,00%	4,98%
2019	5,00%	5,00%	5,00%	5,00%

Mənbə: Cədvəl tədqiqatçının əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir.

2019-cu ilin proqnoz dəyərlərini göstərən yekun cədvəl isə yuxarıdakı kimi göstərilir.

2019-cu il üçün işsizliyin proqnozlaşdırılması 3 yolla hesablanır. Bütün 3 yol 2019-cu ildə təxminən 5,00% olacaq. Ancaq proqnozlaşdırılan məlumatlar çox fərqli ola bilər. Bu vəziyyətdə hansı yol ən optimaldırsa biz onu seçməliyik. Bunu müəyyən etmək üçün kök orta kvadrat xətası metodu (RMS error) hesablanmalıdır. Bu metod proqnozlaşdırılan dəyərlərin real dəyərlərdən fərqli olduğunu göstərir. Kök orta kvadrat xətasının hesablanması üçün xüsusi bir tənlik mövcuddur:

$$RMSerror = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (\hat{y}_i - y_i)^2}{n}} \quad (14)$$

$\hat{y}_i$ - proqnozlaşdırılan dəyər

y_i - real məlumatlar

n - illərin göstəriciləri

Bu üsulu hesablanmış məlumatlara tətbiq etdik. Bu metodu tətbiq etdikdən sonra nəticələr cədvəldə 9-da göstərilib.

Cədvəldə göstərildiyi kimi, kök orta kvadrat xətası 2 illik dövrdə digərlərindən daha azdır. Bu isə bu yolun səhv riskinin digər yollardan da az olduğu mənasına gəlir.

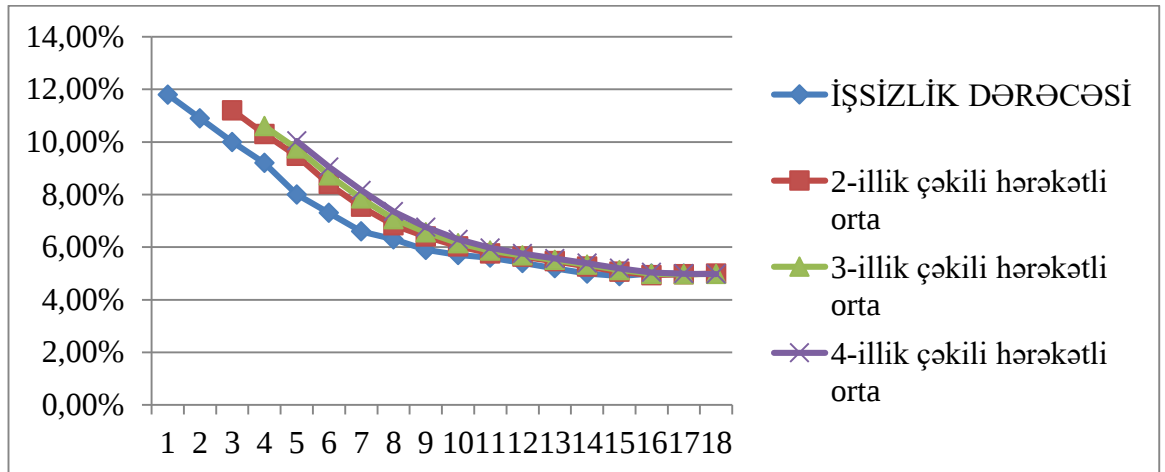
Cədvəl 9. Kök orta kvadrat xəta üsulunun nəticələri

İl	İşsizlik dərəcəsi	2 illik çəkili hərəkətli orta	3 illik çəkili hərəkətli orta	4 illik çəkili hərəkətli orta
2019	Real dərəcə yoxdur	5%	5%	5%
Kök Orta Kvadrat xəta		0,0072	0,0086	0,0098

Mənbə: Cədvəl tədqiqatçının əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir.

Nəticə olaraq, 2 illik müddətin proqnozlaşdırma dərəcəsi ən optimal olaraq seçilməlidir. Aşağıda verilmiş qrafik Azərbaycanda 2000-ci və 2018-ci illər arasında işsizlik səviyyəsini göstərir. Bu qrafik işsizliyin azalan istiqamətdə olduğunu göstərir.

Qrafik 1. Proqnozlaşdırılan və orijinal tendensiya qrafiki

Mənbə: Qrafik tədqiqatçının əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir.

Bu proqnozlaşdırmanın qrafik nəticəsidir. Qrafikdə göstərildiyi kimi, tendensiya bir-birinə çox yaxındır. Xüsusilə son illər üçün nəzərdə tutulan tendensiya orijinal olanlarla eynidir. Beləliklə, göstərilən qrafik 2019-cu ilə dair proqnozlaşdırılan məlumatların təxminən gerçək olacağını sübut edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatda çəkili hərəkətli ortalama metodunu istifadə edərək işsizlik dərəcəsinin hesablanması göstərilmişdir. Əvvəlcə ümumilikdə Azərbaycanda məşğulluq və işsizlik problemləri təsvir edilmişdir. Daha sonra çəkili hərəkətli orta metodu haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bu metod tez-tez istifadə olunan metodlardan biridir. Real məlumatlar istənilən göstəricinin proqnozlaşdırılmasından əvvəl məlum olmalıdır. Azərbaycanda işsizlik dərəcələrinin rəsmi məlumatlarına əsasən 2019-cu ilədək proqnozlaşdırma metodu tətbiq edildi. 3 fərqli intervallar və çəkilər vasitəsilə 2019-cu il üçün proqnozlaşdırma nəticələrin müqayisə edilməsinə və düzgün təhlil olunmasına kömək etdi. Müxtəlif aralıqlarla və çəkilərlə çəkili ortalamaların hesablanmasından sonra, ən yaxşı nəticə müqayisə edilməli və seçilməlidir. Kök orta kvadrat metodundan istifadə edərək bu nəticəyə gəlinmişdir ki, 2 illik intervalın proqnozlaşdırılmasında daha az risk vardır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, 2019-cu ildə 5% işsizliyin olacağı barədə qərar verə bilərik.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, (2006), Qanun nəşriyyatı. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasında Əmək Hüquqlarının təmin olunma vəziyyətinin monitorinqi: Qanunvericilik və Praktika. Monitorinq hesabatı. (2007), Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını Müdafiə Liqası. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (2006), Qanun nəşriyyatı. Bakı.
4. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası (2005), Bakı.
5. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007), Bakı.
6. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (2016), Bakı.
7. Məmmədov N.M, Məhərrəmov A.İ, Əhmədova S.S. (2011), Azərbaycan İqtisadiyyatı. Bakı, 251 səh.
8. Mehbalıyev S.S, İsgəndərov R.K. (2002), Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi. Bakı.
9. Məmmədova M.N, Cəbrayıllova Z.Q, Qənbərov E.İ., (2011) İntellektual texnologiya çərçivəsində əmək bazarının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması. AMEA İnformasiya Texnologiya İnstitutu. Bakı.
10. Məmmədov S., (2008), Avropaya İntegrasiya edən Azərbaycanda Məşğulluq siyasəti. Bakı.
11. Məmmədov S., (2007), Azərbaycan Respublikasında əmək münasibətləri. Bakı.
12. Rəhmanov R, Qasımov A, Tahirova G., (2016), Azərbaycanın əmək bazarı. Bakı.
13. Şəkəreliyev A.Ş., (2009), Dövlətin iqtisadi siyasəti : reallıqlar və perspektivlər, monoqrafiya. Bakı.

14. Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasının icrası ilə bağlı Sosial Hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinə Azərbaycan hökumətinin təqdim etdiyi hesabat. (2007), Bakı.
15. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramı. (2003), Bakı.

Xarici dildə

1. Afanasyev V.N., Yuzbashev M.M. (2010). Time series analysis and forecasting. Moscow: Finance and Statistics, INFRA-M, 320 p.
2. Amisano, G., Giacomini, R. (2007), Comparing density forecasts via weighted likelihood ratio tests. Journal of Business and Economic Statistics, 25, 177-190.
3. Basovskiy L.E, Methodology of forecasting and planning , Forecasting and planning in market conditions - Moscow .: INFRA-M, 2012. 26-30p.
4. Bowerman B.L, O'Connell R.T. (1993), Forecasting and Time Series. 3rd ed., Belmont, CA: Duxbury Press.
5. Bratu S.M, (2013), Forecasts for Inflation and Unemployment Rate Based on Models Using Resample Techniques, International Journal of Economic Practices and Theories, vol. 3, no. 2, pp. 103–107.
6. Delurgio S.A. (1998), Forecasting Principles and Applications. Burr Ridge.
7. Dubrova T.A, Arkhipova M.Y. (2004), Statistical methods of forecasting in Economy. Moscow, 131 p.
8. Dumičić K, Časni A.C, Žmuk B. (2015), World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Social, Education, Economics and Management Engineering Vol:9, No:4, 2015. Forecasting Unemployment Rate in Selected European Countries Using Smoothing Methods.
9. Makridakis S, Wheelwright S.C, Hyndman R.J. (1998), Forecasting, Methods and Applications. 3rd ed., New York.

10. Montgomery A.L, Zarnowitz V, Ruey S.T., George C.T (1998), Forecasting the U.S. Unemployment Rate, Journal of the American Statistical Association, 93:442, 478-493.
 11. Montgomery D.C, Jennings C.L. and Kulahci M., (2008), Introduction to Time Series Analysis and Forecasting. New Jersey.
 12. Winters P. R. (1960) Forecasting Sales by Exponentially Weighted Moving Averages.
1. Баранова М. (2017). Будущее социальной политики. Москва.
 2. Кэмпбелл Р.М, Стенли Л.Б. (1992), Экономика, принципы, проблемы и политика. Баку.

İnternet resursları

1. <https://www.statista.com/statistics/685957/unemployment-rate-in-selected-european-countries/>
2. <http://people.math.binghamton.edu/jbrennan/home/S13MAT148/Chapter11.pdf>
3. https://azertag.az/xeber/Olkede_iqtisadi_feal_ehalinin_48_milyon_neferi_m_esgul_ehalidir-1187742
4. <https://novator.az/2019/02/19/m%C9%99sgulluq-v%C9%99-issizlik-statistikasi/>
5. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>
6. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-45873707>
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0%C5%9Fsizlik>
8. <https://sputnik.az/life/20170227/409132657/nazirden-issizlikle-bagli-reqem.html>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Proqnozlaşdırma modelləri və dəqiqlik tədbirləri (Yunanıstan, İspaniya, Xorvatiya).....	50
Cədvəl 2. Proqnozlaşdırma modelləri və dəqiqlik tədbirləri (İtaliya, Portuqaliya).....	51
Cədvəl 3. Seçilmiş Avropa ölkələri üçün real və proqnozlaşdırılmış işsizlik dərəcələri.....	52
Cədvəl 4. Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	53
Cədvəl 5. Əmək ehtiyatları.....	54
Cədvəl 6. İqtisadi fəal əhali.....	55
Cədvəl 7. Azərbaycanda real və proqnozlaşdırılan işsizlik səviyyəsi (2002-2018).....	62
Cədvəl 8. 2019cu il üçün proqnozlaşdırılan işsizlik dərəcəsi.....	63
Cədvəl 9. Kök orta kvadrat xəta üsulunun nəticələri.....	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Proqnozlaşdırılan və orijinal tendensiya qrafiki.....	65
--	----